

מחקרים ומקורות

מאסף למדעי היהדות

מחקרים ומקורות

מאסף למדעי היהדות

ספר ב

ברך א

ערוך בידי

ח"ז דימיטרובסקי

בית המדרש לרבנים באמריקה

ירושלים תש"ן

כל הזכויות שמורות
לבית המדרש לרבנים באמריקה

ISBN 0-87334-048-5

Printed in Israel by
Shmueli Publishing, Jerusalem

פ ת ח ד ב ר

למעלה מעשר שנים כבר עברו מאז הופיע הספר הראשון של "מחקרים ומקורות, מאסף למרעי היהדות". בשעתו היתה המחשבה להוציא את המאסף לעתים מזומנות, לפי הצורך שייקבע בהתאם לקצב השלמתם של המחקרים שיתקבלו לפרסום; הכתובים של שני הכרכים המופיעים לאור בספר הנוכחי נתקבלו בסמוך לאחר הופעת הספר הראשון, וההכנות לפרסומם החלו מיד. אולם, מסיבות שונות, מדון שהזמן גרם ומדון שהבריות גרמו, נדחו ההדפסה וההוצאה לאור, וכיון דאידחי אידחי. אלא שמעז יצא מתוק וההפסד יצא בשכר, לפי שבמשך השנים האלו שהיו חיבוריהם שמורים בכתובים, חזרו המהדירים לעיין במה שהעלו בחיבורים הכתובים, והגיהו ותקנו ושפצו ושכללו, וזכו להוציא מתחת ידם דברים שהם מתוקנים ביותר.

ועכשיו שהספר השני של המאסף, הכולל את שני החיבורים האלו, יוצא לאור עולם, אפריון נמטייה לפרופ' שמא פרידמן, ראש המכון לחקר התלמוד על שם שאול ליברמן ז"ל. הוא גאל את שני החיבורים האלה מקרן הזוית שבה היו מונחים, כלל אותם בסדרת ספרי המדע של פרסומי המכון הנ"ל, והעלה אותם על שולחנם של החכמים ולומדי התורה. אף יישר כחם של חבר עוזריו, מר ישראל חזני מזכיר המערכת, והמלביה"ר מר יעקב חסון, שסייעו בידו בנאמנות בכל ענייני ההגהה וההדפסה.

מהדורת המרדכי למסכתות קידושין וגיטין המונחת בזה לפני המעיינים, מהווה נסיון רציני ראשון לההדיר את ספר המרדכי בדרך בקורתית מדויקת ומקיפה. במבוא המשותף אספו המהדירים מספר רב של אזכורים, הבאות ועדויות הנוגעים למרדכי, וביחוד למסכתות קידושין וגיטין, המצויות בכתביהם וספריהם של החכמים הקרובים ביותר בזמן לחיבורו של ספר המרדכי. על יסוד בדיקתו של כל החומר הביבליוגרפי הזה ובחינתו המדוקדקת קבעו המהדירים את משמעותם של כנויי השונים של ספר המרדכי, את טיבם של שפע כתבי-היד שהגיעו לידינו ממנו, ואת מהותם הנוסחית והשתייכותם אל שני ענפיו הראשיים של החיבור.

המנגנון הבקורתי-פרשני שצרפו המהדירים לגופו של המרדכי כולל שני חלקים: (א) חלק של שינויי נוסחאות, שבו נרשמו בשקידה מרובה כל השינויים בכתבי-היד המרובים של המרדכי בהשוואה לנוסח הפנים, שהוא מבוסס

בעיקרו על כתב-יד אחד; (ב) חלק של הערות, שעניינן דיון בשינויי הנוסחאות במקום שיש לשינויים משמעות עניינית, לשונית או היסטורית; ביאור דברי המרדכי במקומות הטעונים ביאור, ומראי מקום מפורטים להבאות שבמרדכי, ולמקבילות ולהבאות מן המרדכי.

מנגנון זה הוא אפוא בעיקרו פירוש מקיף ומפורט למרדכי, אבל, הוא אף מוסיף ומבהיר באופן מוחשי כמה מן העניינים שנידונו במבוא הספר. משתקפת בו, מצד אחד, תפוצתו המפליאה של הספר רב הכמות הזה והתשבץ הגיאוגרפי של נוסחאותיו; ולצד אחר, החופש שבו הירשו חכמים ומעתיקים ל"ערוך" את החיבור לצרכי מקומם, מנהגיו והלכותיו. מכאן נזרע אור חדש על אופן השתלשלותם של פני ספר המרדכי כמות שהוא מונח לפנינו.

תמונה זו של ספר המרדכי, שהועלתה בספר שלפנינו על שני כרכיו, אמנם אינה שלמה. שהרי אין היא מבוססת אלא על חלק מן המרדכי. אבל, אין ספק שיש במהדורה שלפנינו תשתית מוצקה ריה, שעליה אפשר וצריך להמשיך ולבנות, ואפשר שעתיד ההמשך לגלות גם את פניו הראשוניים של החיבור; ובינתיים, ברוכים יהיו המהדירים על מעשה העבר, ויהי רצון שימשיכו כן בעתיד.

ח"ז דימיטרובסקי

התוכן

1	יעקב רוט, מאיר א' רבינוביץ מבוא לספר המרדכי למסכת קידושין ולמסכת גיטין
85	יעקב רוט ספר המרדכי למסכת קידושין
325	מאיר א' רבינוביץ ספר המרדכי למסכת גיטין והלכות הגט

יעקב רוט, מאיר א' רבינוביץ

מבוא לספר המדרכי

למסכת קידושין

ולמסכת גיטין

מבוא

הקדמה

מחקר גדול וחשוב על ר' מרדכי בן הלל נעשה על ידי שמואל כהן. פירסומו הראשון היה בשנים 1877–1878, כשהופיע ב-MGWJ, לאחר מכן נדפס בספר בפני עצמו, ולבסוף, תורגם לעברית בסיני, החל מכרך ט'.

בתחומים רבים דבריו לא נתישנו, ואין צורך לחזור עליהם במבוא זה. פרט לאותם ענינים הנוגעים לתחומים אלו שבאו עליהם הערות בספר זה, דברי כהן על תולדותיו של רבינו, משפחתו ויחוסו, רבותיו, יחס ספר המרדכי לר"ף, וכוונת רבינו בספרו עומדים בפני ביקורת השנים, והם נראים היום לא פחות מוצקים מאשר נראו בשעתם. כיוצא בכך פרקיו הגדושים מידע על הספרים והחכמים שנזכרים בספר המרדכי.

רוב מה שכתב כהן בפרק "פעולתו הספרותית של המרדכי" הינו גם כן בגדר זה, חוץ מהנחה אחת שאינה עומדת בפני הביקורת כיום. כהן הביע את הדעה לפיה היה רבינו מרדכי בן הלל מעורב בחיבור ועריכת ההגהות והתשובות המיימוניות. בראש וראשונה הסתמך כהן על הבאות אחדות מתשובות מהר"י קולון, שבהן הוא מזכיר "תשובה מסדר נשים" או "תשובות השייכות לסדר נשים" של רבינו. לאור העובדא שתשובות כאלה אינן נמצאות לפנינו בספר המרדכי, ואילו אחדות מהן נמצאות בתשובות מיימוניות לספר נשים, בא כהן לידי ההשערה על מעורבותו של רבינו בהגהות ותשובות מיימוניות. דעה זו של כהן כבר הגיב עליה יהודה וועללעש בהגורן, חלק ז', במאמרו על הגהות מיימוניות, וע"ש ביחוד בעמוד 51. וברור הוא עתה שכוונת מהר"י קולון בהזכירו "תשובה מסדר נשים" או "תשובות השייכות לסדר נשים" היא לאותו קבץ תשובות השייכות לסדר נשים שנמצא לפנינו בכתבי יד א¹הלספצצ²קש (עי' להלן בתיאורי כתבי היד).

לאור מסקנותינו בענין נוסחאות ספר המרדכי (עי' להלן במבוא) חשוב להעמיד על העובדא שתשובות אלו נמצאות לא רק באותם כתבי יד שנוכל

לזהותם כקרובים יותר לנוסח ריינוס, היינו, הנוסח שבו השתמש מהר"י קולון, אלא גם בשני כתבי יד שאין לזהותם כקרובים יותר לנוסח ריינוס מאשר לנוסח אושטרייך. עובדא זו מעידה שאין קובץ זה נספח למרדכי לוקאלי, אלא שזיקתו למרדכי היא אמתית.

לצד אחר אין להסיק שרבינו הספיק לערוך גם תשובות השייכות לסדרים אחרים מן העובדה שמהר"י קולון מכנה את אלו כ"שייכות לסדר נשים", שמכללו אתה יכול לכאורה להיות למר שראה גם תשובות "שייכות לסדר מועד או נזיקין" (עי' בבעלי התוספות של א. אורבך, עמ' 437). שהרי, כבר בכתבי היד שבהם הן נמצאות הן נקראות "תשובות השייכות לסדר נשים", למרות שאין זכר באותם כת"י לתשובות השייכות לסדרים אחרים; וקשה להניח שהקבצים לכל הסדרים האחרים אבדו כולם. על כן לא נראה דחוק לשער, שרבינו התכוון לערוך תשובות גם לסדרים האחרים, ולא הספיק לעשות כך לפני מותו מות קדושים בשנת 1298.

בתחום אחד, עקרוני, עבודת כהן כן צריכה דיון מחדש, והוא עניין מסקנותיו בטיב נוסחאות ספר המרדכי. שהרי אינה דומה בדיקה המבוססת על שני כתבי יד, בעיקר, ודפוס ראשון, לבדיקה המבוססת על 19 כתבי יד ודפוס ראשון. על כן הוקדשו העמודים הבאים במבוא זה לבדוק מחדש את עניין נוסחאות המרדכי ולבדוק ככל האפשר את המשתמע מבדיקה זו לגבי ספרו של רבינו.

המבוא משקף את עבודתם המשותפת של מהדירי גוף המרדכי לגיטין וקידושין. כל ההבאות ממהר"י איסרלין, מהר"י ברונא ומהר"י קולון שנדון בהם בפרק, נבדקו בכל כתבי היד על ידי שניהם פרט לא^{2,3}, שאין בהם מסכת גיטין, ו¹ שאין בו מסכת קידושין. והמסקנות המשתמעות מבדיקה זו הוצעו ונוסחו על דעת שניהם. תיאורי כתבי היד כחם יפה אפוא בעיקרים לשתי המסכתות.

נוסחאות שונות בספר המרדכי

עדויות ברורות לקיומן של שתי נוסחאות שונות מספר המרדכי נמצאות בספרות השאלות והתשובות החל מן המאה ה"ו. הנוסחאות נקראות לרוב, מרדכי דאושטרייך, ומרדכי דבני ריינוס.

לפני ר' ישראל איסרלין היה כמובן, מרדכי דאושטרייך, אבל הוא מעיד תכופות על קיומו של מרדכי דבני ריינוס. הוא כותב, למשל: "אינו במרדכי שלנו כל עיקר, ומרדכי דבני ריינוס אין לנו פה"²; וכן הוא מעיר על הברלים בין שתי

1. עי' בספרו של כהן, פרק י'.

2. כתבים ופסקים, ס' קצ"ב, דפוס ויניציאה ש"ו.

הנוסחאות: "דע לך דכמדומה לי כי מרדכי שלנו חלוק משלכם בספק (צ"ל בפסק) זה"³; והוא מעיר על דברים אחדים שכמדומה לו שהם במרדכי דבני ריינוס⁴. בסך הכל מביא מהר"י איסרלין בשו"ת ובכתבים ופסקים שנים עשרה הבאות מתוך ציון מפורש למרדכי דריינוס או למרדכי דאושטרייך⁵, והבאה אחת בשם "המרדכי הארוך"⁶.

ר' יוסף קולון מעיד גם הוא על קיומן של שתי נוסחאות. לפניו היה נוסח בני ריינוס, אבל ראה את מרדכי דאושטרייך. הוא כותב: "וגם מדומה אנכי שראיתי במרדכי הגדול מדאושטרייך אשר יש בו כמה דברים אשר אין מצויים במרדכי שלפנינו"⁷; ובמקום אחר, "אמנם אין המרדכי ארוך מצוי אצלי פה מנטואה, רק ראיתיו במשטר"י בדיותי שמה"⁸. אמנם, מהר"ק קורא לנוסחאות "מרדכי דאושטרייך" או "מרדכי דבני ריינוס" בפירוש רק שלש פעמים⁹, וגם במקרים אלה מכנה אותם בשם "הגדול". בששה מקומות מביא מהר"ק מן "המרדכי הגדול" סתם, בלי הגדרת אושטרייך או ריינוס¹⁰. ארבע פעמים מצטט מהר"ק מן ה"מרדכי הקטן"¹¹, ופעם מן "המרדכי הקצר"¹². על אלה יש להוסיף אחת עשרה הבאות במהר"ק מן המרדכי בלשונות כמו: מרדכי שיש בו קצת חרושים¹³, קצת ספרי המרדכי¹⁴, במרדכי של החכ' שמואל מומילאונט ושל מהר"ר משה¹⁵, וכן מצאתי בכ' ספרי המרדכי¹⁶, מרדכי זקן מאר¹⁷, ספרי המרדכי

3. כתבים ופסקים, סי' צ"ד, ראה להלן א, 9.
4. שו"ת תרומת הרשן, ע"ו, דפוס ויניציאה רע"ט; שם, שכ"ה, שם, רי"ג, ועוד.
5. לפעמים בכינוי "מרדכי שלנו" או "מרדכי דילן".
6. כתב' ופסק', סי' רכ"ג. ראה להלן ב, ו.
7. תשובות מהר"ק, סי' ס"ג, דפוס ויניציאה רע"ט.
8. מהר"ק חרשים, עמ' 39-40. ולפי דבריו כאן יוצא שמרדכי הארוך (או הגדול) הינו מרדכי דאושטרייך.
9. שרש כ"א, ס"ג, מהר"ק חרשים, סי' כ' (ושם, "כאשר מצאתיו במרדכי הגדול מריינוס(!)"), ועי' להלן במבוא ו 3.
10. שרש נ"ב, פ"ד, צ"ח (פעמיים), קע"ד, חרשים סי' ז'.
11. שרש קמ"ט, חרשים סי' ד', ל"ג (פעמיים).
12. מהר"ק חרשים, סי' ל"א.
13. שרש ב'.
14. שרש מ"ז (פעמיים), קכ"ג, קכ"ח, קע"ד.
15. שרש נ'.
16. שרש ע"ז.
17. שרש ק"ב.

אשר היה לפנינו¹⁸, סביב המרדכי¹⁹, סביב קצת המרדכי²⁰, ופעם אחת הביא מהרי"ק מהלכות נידוי שבמרדכי²¹.

ר' ישראל ברונא מביא ממרדכי דבני ריינוס או דאושטרייך בפרוש חמש פעמים²², פעם אחת מן "המרדכי הארוך"²³, פעם הוא כותב: "זה לא מצאתי במרדכי"²⁴, ופעם הוא תמה על לשון אחד שמצא מובא מן המרדכי²⁵.

עדויות ברורות אלו מפי רבותינו מלמדות על מצבו הרופף של נוסח המרדכי, ועל כן אין פלא שכמה פוסקים אחרונים היססו לפסוק הלכה על פי המרדכי, והעירו גם על מצבו המשובש של הספר²⁶. מה שצריך ברור הוא אם קיימות בכתבי היד השונים של המרדכי נוסחאות אושטרייך וריינוס טהורות; ואם לאו, האם אפשר לחלק את כתבי היד השונים לשני ענפים שמשתקפות בהם שתי הנוסחאות. למטרות אלו חשוב יהיה לנו לבדוק את ההבאות המפורשות של מהר"י איסרלין, מהרי"ק ומהר"י ברונא; הן ההבאות של מרדכי אושטרייך וריינוס, והן ההבאות של מרדכי הגדול והארוך ומרדכי הקטן או הקצר. יהא גם צורך לבדוק את ההבאות שבמהרי"ק בלשונות השונים ולברר אם יש בכחן לתרום לפתרון הבעיא²⁷.

א. הבאות מפורשות של מרדכי אושטרייך או ריינוס במהרי"א

1. **שאלה ע"ו:** "אחד מהגדולים העתי, משם מר' ריש פרק הדר, המדומה לי שהוא במרד' דבני רינוס, וזה לשנו: חצירו של גוי' דהיינו הדיר' של בהמה וישראל המתארח שם מותר להכניס ולהוציא, ואם יש שם ישראל אחר, אסור לישראל האורח להוציא מבית לחצר, אבל אותה ישראל מותר ואין הישראל האורח אסור עליו, עד כאן לשונו": על כך מעיר מהרי"א: "אמנ' במר' דבני

18. שרש קי"ז.

19. שרש ק"פ.

20. חדשים עמ' 108.

21. שרש צ"ד. והלכות נידוי נמצאות רק בכ"י צ.

22. דפוס שטעטטין תר"כ סי' כ"ד, סי' נ"ח, סי' קס"ו, סי' קצ"ד, סי' רנ"ט.

23. סי' ר"ח.

24. סי' ר"ט.

25. סי' ק"ס.

26. עי' בספרו של כהן, פרק ו', הע' 262-265.

27. שנים מכתבי היד אינם כלולים בבדיקה. הראשון, א³, שישנו רק למסכתות יבמות וקידושין, וא² שסגנונו וטיבו שונים משאר כתבי היד (עי' להלן בתיאורי כתבי היד). אולם, מרמין א² לג נר' לומר שיהיה דומה לו גם מבחינה זו.

אושטריך לא נמצ' פסק זה כלל, ואי לא דמסתפינ' ה"א דפסק תמוה מאוד הוא...".

קטע זה נמצא בדא₁פפצ₁קש (סי' תק"ז בד, וע"ש בבגרי ישע, אות א'), ולית' בא₄בגו₁ילסר (בי הוא נוסף על הגליון בראש הפרק). אין כ"ה על מס' עירובין. ז"א דא₁פפצ₁קש מתאימים לנוסח ריינוס. והשאר (פרט לת) מתאימים לנוסח אושטריך.

2. שאלה פ"ד: "וכן העתיק אחד מהגדולים בשם מרדכי, דבניקור בשר לא שייך ברירה. וכמדומה דבמרדכי דבני ריינוס העתיקו, דבמרדכי דבני אושטריך ליתא".

הקטע נמצא בד' במס' ביצה סי' תרס"ב, וכן ישנו בא₁הו₁פפצ₁קש (כו נוסף על הגליון, אבל בכתב הסופר עצמו). בא₄בגו₁ילסר לית'. ז"א דא₁הו₁פפצ₁קש מתאימים לנוסח ריינוס, והשאר לנוסח אושטריך.

3. שאלה קס"ג: "וכעין זה מצאתי אח"כ הועתק, כמדומה לי שהוא ממר' בני רינוס, וז"ל: יש לשאול לפי אות' שאומרי' אין סירכ' בלא נקב, אם סירכ' נמשכ' מן המר' או מסומכיה דטחול וכד"ג אם יש לחוש לנקב או דילמ' דווקא בריא' ששואבת כל מיני משקה, עכ"ל".

בד' אית' בהגהות למס' חולין, סי' תשל"ט. בא₁ספפצ₁קש אית' בפרק ג' דחולין, כאילו בסימן תרל"ג. בא₄בגו₁ילר לית'. ז"א א₁ספפצ₁קש מתאימים לנוסח ריינוס, והשאר לנוסח אושטריך.

4. שאלה רי"ג: "וכן העתיק אחד מהגדולים מהמרדכי בשם ר"ם דסבר נמי שיקבל הוא בעצמו הקידושין. ונראה דבמרדכי דבני רינוס הועתק דבמרדכי בני (צ"ל דבני) אושטריך ליתא כל עיקר הא בשם ר"ם".

בדא₄א₁בגהו₁ילספפצ₁קש לית' (אין ו₁ על מס' קידושין). ז"א כולם מתאימים לנוסח אושטריך. ועי' להלן, במסכת קידושין סי' ס' שורה 199 ובהערה שם.

5. שאלה שכ"ה: ובמרדכי שם מתשוב' מור"ם דקדק נמי מכאן דכל דבר הצריך יציא' יש לו זמן שלשים יום סתמא, אלמא דבכל דבר קאמ' ולא דווק' לענין סתירה וקצצה כותל ואילן, וכתב דכן כתב ר"י פר' הפרה דזמן פירעון שלשים יום... ואף על גב דנמצא במרדכי, כמדומ' במרדכי דבני רינוס, שהשיבו רבינו תם דבר שיש לו קצבה כגון מלוה לראש חד' ניסן לא יהבנין ליה זמן שלשים יום אלא פורע מיד".

בד אית' בפרק הבית והעליה, סי' תי"ד – תט"ו, כולל תוש' ר"ת, וכן בא₁ו₂ילספצ₁ כולל תשובת ר"ת. בא₄בג₁רש אית' לתשו' מהר"ם, אבל תשו' ר"ת לית'. כ"י ה₁ק אין על מס' בבא מציעא. ז"א, דא₁ו₂ילספצ₁ מתאימים לנוסח ריינוס, וא₄בג₁רש לנוסח אושטרייך.

6. שאלה שמ"ב: "עוד מצאתי שהעתיק אחד מן הגדולים מתשובת מור"ם, וכמדומה לי שנמצא במרדכי דבני ריינוס, וז"ל בקצרה: ולתת מס מן הבתים זה תלוי במנהג, ואם אין המנהג קבוע אם המס צריך בניין החומו' ומגדלו' העיר לשמיר' העיר יש לתת מס מן הבתים וגם מן הממון כו' עד אבל שאר מסים שנותנים קצבה לכל שנה מחמת שמרויחים בעיר לא יתנו מן הבתים, ואם יש לו ב' בתים או ג' יתן מהן דמ"ש מרויח אחד, אבל מבית דירתו לא יתן כו'". זה נמצא בד, בפ"ק דב"ב, סי' תע"ה, וכן אית' בא₁ו₂ילספצ₁ ולית' בא₄בג₁רש (אולם, בש נוסף על הגליון). אין ק על פרק זה. ז"א, דא₁ו₂ילספצ₁ מתאימים לנוסח ריינוס, וא₄בג₁רש לנוסח אושטרייך. וכ"י ה₁ק אין על מס' ב"ב.

7. פסקים וכתבים, סי' י"א: "ותו דבמרדכי ריינוס דעבודה זרה כתב על שדילג ארבע, ולא כתב אלא אלפים, ומסתמא ג"כ פרט המאות והשנים והכשירו א"ז (אור זרוע) בדיעבד".

נמצא בד, ע"ז, סי' תשצ"ג, וכן אית' בא₁ו₂ילספצ₁קש. ולית' בא₄בג₁ו₁לר (אולם, בו נוסף על הגליון). ז"א, דא₁ו₂ילספצ₁קש מתאימים לנוסח ריינוס, וא₄בג₁ו₁לר לנוסח אושטרייך.

8. פסקים וכתבים, סי' ל"ז: "ומה שכתבת מן המרדכי דכתב פרק אלמנה לכהן גדול דמי שנתפס עם האשה ואומרת שקדש' בביאה צריכה גט ואם אינו מודה לה ישבע שבועת התורה שלא הוזקק לה מעולם ואינה צריכה גט. דע לך דבמרדכי בני אושטרייך ליתא להאי פיסקא בשום מקום". ומהרי"א מוסיף "ואי לא דמסתפינא מחבירי הייתי אומר דפסק תמוה הוא". אינו נמצא באף כ"י, כ"י ה₁ק אין על מס' יבמות. הרי שכל כתה"י מתאימים לנוסח אושטרייך (אולם מהמשך דברי מהרי"א "...ואי לא דמסתפינא..." נראה שלדעתו פיסקא זו גם לא היה בנוסח ריינוס).

9. פסקים וכתבים, סי' צ"ד: "דע לך דכמדומה לי כי מרדכי שלנו (=אושטרייך) חלוק בלשון משלכם בספק (צ"ל בפסק) זה. לשון מרדכי שלנו כך הוא וחתן שבא בשבת של רני עקרה יפטיר שוש אשיש, ובשבת של ענייה סוערה יתחילו רני עקרה. ואם בא חתן בשבת של עני' סוערה יפטירו שוש אשיש שכבר אומר ענייה סוערה בהפטרה דרני עקרה עכ"ל".

לגבי הקטע הזה, המצב קצת מעורפל. כלשון "מרדכי שלנו" ישנו' ב^ז, במס' מגילה סי' תתל"א, וכן ב^ז ילצצ^{קש}. ובכן, אלו ודאי מתאימים לנוסח אושטרייך. בו (דף 181 ע"א בכ"י) כתוב: וחתן הבא בשבת רני עקרה יפטירו שוש אשיש, ועל הגליון; ובשבת של עני' יתחילו ברני עקרה ואם בא חתן בשבת של עני' סוערה יפטירו שוש אשיש שכבר אמרו עניה סוערה בהפטרה רני עקרה. בא^ז (דף 221 ע"א): וחתן הבא בשבת של רני עקרה יפטירו שוש אשיש שכבר אמר עניה סוערה בהפטרה של רני עקרה. בא^ז (דף 110 ע"א): וחתן הבא בשבת של רני עקרה ומפטירין שוש אשיש ובשבת של ענייה סוערה יתחילו בהפטרה דרני עקרה. ב^ז; וחתן הבא בשבת של רני עקרה יפטירו שוש אשיש שכבר אומר' עניה סוערה יתחיל' רני עקרה ואם חתן בשבת של ענייה סוערה ויפטירו שוש אשיש שכבר אומר עניה סוערה ויפטירו (וסימן מחיקה עליו) בהפטרה דרני עקרה. בס (דף 280 ע"א) אית' רק "וחתן הבא בשבת של רני עקרה" ואח"כ כתוב "כת' ראבי"ה", ונר' שחל כאן דלוג הדומות. ב^ז: וחתן הבא בשבת של רני עקרה יפטירו שוש אשיש ובשבת של עניה סוערה יפטירו [על הגליון: רני עקרה ואם בא חתן בשבת של עניה סוערה יפטירו] שוש אשיש שכבר אמ' ענייה בהפטרה רוני עקרה. בק: וחתן הבא בשבת של רני עקרה יפטירו שוש אשיש ובשבת של עניה סוער' [יתחיל רני עקרה וחתן הבא בעני' סוערה] (בגליון) יפטירו שוש אשיש שכבר אמ' עניי' סוערה בהפטרת רני עקרה. וכ"י גהר הם כמו פ, אך בלי השלמת הגליון.

אולם מהמשך דברי מהר"י נר' שהשואל, הר"ר טעבי"ל, ציטט מן המרדכי דריינוס דעה שלפיה אין דוחין הפטרות אלו מפני הפטרה דחתן. ומכיון שכן, נ"ל לומר שכל כ"י מתאימים לנוסח אושטרייך (אולם, קשה לדעת בוודאות אם כוונת השואל היא למרדכי דריינוס).

10. פסקים וכתבים, סי' ק"ג: "והיה דמרדכי דכתב דאסור לשפוך לגר של חלב (ע"ש בריש הסימן), במרד' שלנו (= אושטרייך) לית', ומצאנו בתשובת הג"ה מהר"י מולי"ן ז"ל... שכתב שביש מרדכי נמצא פסק זה פ' כל הבשר". דברי מרדכי אלו אינם בפרק גיר הנשה באף כתב יד. אבל ישנם ב^ז בפרק כל הבשר, סי' תשט"ו, וכן בא^ז ספצצ^{קש}. בכ"י א^ז בגו^ז ילר' לית' ז"א, דא^ז ספצצ^{קש} מתאימים לנוסח ריינוס, והשאר לנוסח אושטרייך.

11. פסקים וכתבים, סי' קפ"ו: "וכתבת דיש ר"ל דחמץ נוקשה ואינו (צ"ל אינו) במשהו אפי' תוך הפסח. וכתבת גם כן דמצאת במרדכי ריש פסחים דיעו' בזה. במרדכי דילן לית מזה לא רמז ולא רמיזה". אינו נמצא רמז לזה באף כתב יד. ז"א שכולם מתאימים לנוסח אושטרייך.

12. פסקים וכתבים, סי' קצ"ב: "דע לך דפסק זה שכתבת דמי שאמר אם נשאל על נדרי אינו יהודי אין מתירין לו, אינו במרדכי שלנו כל עיקר, ומרדכי דבני ריינוס אין לנו פה אך מרדכי קצר ושם מצאתי פסק זה". ראה לקט יושר יו"ד עמ' 27.

רק בס מצאנו על הגליון במס' שבועות, פרק שבועות שתיים (דף 104 ע"א), והכותב ציין שהעתיקו מפרק המקבל ("ע"פ רוב המרדכי"), אבל שם לית'. וגם אינו בא₁, בגו₂, ילספצ₁ק₁ש לא בפרק המקבל, ולא בפרק שבועות שתיים. אין ק על פרק המקבל. אולם, עיין בהבאות מן מהר"י ברונא, מס. 1. ובכן, כולם מתאימים לנוסח אושטרייך.

I טבלה של תוצאות הבאות אלו ממנהרי"א היא, איפוא כוז

ריינוס	אושטרייך	
6	6	ד
7	5	א ₁
0	12	א ₄
0	12	ב
0	12	ג
2	4	ה
3	9	ו
0	11	ו ₁
6	6	ו ₂
4	8	י
2	10	ל
5	7	ס
7	5	פ
7	5	צ
7	5	צ ₁
5	5	ק
0	12	ר
5	7	ש

ב. הבאה במנהרי"א בשם "מרדכי הארוך"

1. פסקים וכתבים, סי' רכ"ג: "דע כי בתשובת המיימוני השייכים לספר נשים אותה התשוב' דמור"ם ארוכה מתחלת חזרנו על כל צדי צדין, ומבואר שם באורך יותר הרבה בהוכחות וראיות מן הלשון שכתב מהרז"ק מן המרדכי הארוך".

תשובה זו נמצאת בד' בהגהות לקידושין, סי' תק"נ (=תשו' מיימוניות, סי' ט'). וכן אית' בא₁הלספצ₁ק₁ש בתשובות השייכות לסדר נשים. בשאר כי"י

שאין בהם תשובות השייכות לסדר נשים, לית'. אולם, גם בא₁הלספצצ₁קש התשובה אינה קצרה בהרבה מן התשובה המיימונית, ובכן אין לזהות את כ"י אלו כמרדכי הארוך.

ג. הבאות מפורשות של מרדכי אושטרייך או ריינוס במהרי"ב

1. סי' כ"ד: "אע"ג שכתב במרדכי רינוס בפ' האומנין ראובן קבל נדר עליו ושוב אמר אם נשאל על נדר זה אינו יהודי אסור לישאל פן יכפור ואם ישאל בדיעבד טעון כפרה עכ"ל במרדכי קטן בתשו' הרא"ש פליג על המרדכי קטן וראה ממש רבינו...".

נמצא לפנינו בד' בפרק האומנין, סי' שנ"ד, אבל הוא הגה"ה. וכן בא₁ולפצצ₁ש (ובכולם, פרט לי, הוא מסומן כהגה"ה). בא₄בגו₁ס₂ לית'. והק אין. יוצא, איפוא, שאם נחשיב גם דברים המסומנים בכ"י כהגה"ה כחלק עיקרי של הספר, דא₁ולפצצ₁ש מתאימים לנוסח ריינוס, וא₄בגו₁ס₂ לנוסח אושטרייך.

2. סי' נ"ח: "ומ"ש המרדכי דמי שמוציא משכון או שטר הוי כבשעת מתן מעות במרדכי שלנו (=אושטרייך) ליתא, ואפשר במרדכי דבני רנוס". ובסי' נ"ז: "ואע"ג דכתב המרדכי בפ' ג"פ מי שיש בידו שטר או משכון ומוציאו ע"י ערב חשוב כמו ערב בשעת מ"מ".

דברי מרדכי אלו מובאים בסי' נ"ז מפרק גט פשוט, אבל בלי זכר להעדרם ממרדכי דאושטרייך. והדברים נמצאים לפנינו בד' בגט פשוט, סי' תרנ"ב, וכן נמצאים בא₁וילספצצ₁קש, בא₄בגו₁ר₁ לי'. וכ"י ה אין למסכת ב"ב. ז"א, דא₁וילספצצ₁קש מתאימים לנוסח ריינוס, וא₄בגו₁ר₁ לנוסח אושטרייך.

3. סי' קס"ו: "ומה שכ' מהר"י אביגדור במרדכי מאושטרייך ובתשו' אלפס בפ' האשה, דמשמע דאם א' מהדיינים קרוב לבעלי דינים דפסול".

לית' לפנינו בד' בפרק האשה שנתארמלה. וכנראה, מקומו בסי' ק"ג (כמעט בסוף הפרק) ששם נזכר מה שמזכיר מהרי"ב בשם המרדכי בריש תשובה זו. וכן לית' בא₁גהוויספצצ₁קש. אולם, בס' כל התשובה מובאת שם על הגליון. והתשובה אית' בא₄בגו₁, וחלק ממנה אית' גם בל' (ששם חסר לפני התשובה מסימן קמ"ח בדפוסים עד סוף הפרק): ז"א, דא₁גהוויספצצ₁קש מתאימים לנוסח ריינוס, וא₄בגו₁ל לנוסח אושטרייך.

4. סי' קצ"ד: "...וגם המרדכי ריינוס לא הביא תשו' מהר"מ בפ' החולץ, וגם המרדכי הקטן שקצר מהר"י שמואל שליר"ץ לא הביא דברי מהר"מ כלל, רק כ"ד חדשי, אך המרדכי מאושטרייך הגיהו במרדכי".

בעניין הבאה זו, המצב קצת מסובך. בד התשובה נזכרת בפרק החולץ, סי' י"ט, אבל אינה מובאת שם. (ועי' שם בהגהות לפרק החולץ, סי' קי"ד). התשובה מובאת בחדושי אנשי שם, להגהות קידושין, סי' תקס"ז, אות ב'. התשובה אינה מובאת באף כתב יד. אולם, היא נזכרת בא₄בגו₁ל₂ר, ובא₁ויספצצ₁קש אפי' אינה נזכרת. וה לית' על מסכת יבמות. המלים "אך המרדכי דאושטרייך הגיהו כמרדכי" אינן ברורות, וניתנות לשני פירושים: (1) הביאו (2) הזכירו. מכיון שישנם כתבי יד המזכירים את התשובה, ואין אף אחד מהם מביא את התשובה, דעתנו נוטה לזהות את כתבי היד המזכירים אותה כמתאימים לנוסח אושטרייך, ז"א, דא₄בגו₁ל₂ר. וכתבי יד א₁ויספצצ₁קש מתאימים לנוסח ריינוס.

5. סי' רנ"ט: "מיהו במרדכי רינו"ס בפרק שני דשבועות. ובמרדכי קטן כתב, אמנם קצת הדעת מכרעת דלא נהגו בה להחמי' אלא להקל, עכ"ל". נמצא לפנינו בד בפרק שבועות שתיים, סי' תשנ"ז, וז"ל: קצת הדעת מכרעת דלא חמירא משביעה ולא נהגו במ הדורות להחמיר בה יותר מבשבעה אלא להקל עליהם. וכן הוא בהו₂ילסצק (ובוס "בה" במקום "בס"). ונמצא גם בא₁צ₁ש, וז"ל: קצת הדעת... ולא נהגו בה (צ₁ בו) הדורות להחמיר (צ₁ [בה]) יותר מבשבעה אלא להקל שלא רצו... ובפ: כי קצת הדעת מכרעת דלא חמירא משבועה ולא נהגו הדורות להחמיר בה יותר מבשבעה אלא להקל. אולם, בא₄בגו₁ל₂ר לית²⁸, יוצא, אם כן, שא₄בגו₁ל₂ר מתאימים לנוסח אושטרייך, ודא₁הו₂ילספצצ₁קש לנוסח ריינוס.

II טבלה של תוצאות הבאות מפרשות אלו ממהרי"ב היא כזו

ריינוס	אושטרייך	
4	1	ד
5	0	א ₁
0	5	א ₄
0	5	ב
1	4	ג
2	0	ה
5	0	ו
0	5	ו ₁
3	2	ו ₂
5	0	י

28. ובכ"י אלו סדר הפרק שונה מביתר כ"י, והנוסחא לדברי המרדכי לפרק כל הנשבעין אינו כלפנינו בדפוס, אלא כנוסחא האחרת הנדפסת בסוף המסכת.

ל	2	3
ס	1	4
פ	0	5
צ	0	5
צ ₁	0	5
ק	0	4
ר	4	1
ש	0	5

ד. הבאה במהרי"ב בשם "המרדכי הארוך"

1. סי' ר"ח: "א"כ אפילו היכא דנתנה אמתלאה טובה לדבריה לא מפקינן מידו אם תפס הוא ממנה שהביאה וצ"ע, וכ"כ המרדכי הארוך בסי' של"ט בכתובות ב'פ' המדיר בסוף תשובת הר"ר חיים א"ז".
הבאה זו לא מצאנו בשום מקום. אולם, הפרק חסר בו₁, ובי ישנן שם הערות גליון שאי אפשר לקוראן, ואחת מהן מסתיימת ב"עכ"ל עץ חיים".

ה. שתי הבאות נוספות במהרי"ב

1. סי' ק"ס: "וששאלת שהמרדכי ב'פ' מי שמת כתב וז"ל: מתוך כך פסק מהר"ם אין אדם יכול להקנות לישראל חוב שיש לו על הגוי, ואפי' בקנין אגב ארעא ומבעמד שלשתן נמי ליתא בגוי... וקשה לך מאי דכתב במרדכי ותו' פ"ק וז"ל: ואומר ר"ת דאין שייך מעמד ג' בגוי ואם הגוי נפקד והנותן והמקבל ישראל זכה מכ"ש... דע תמיהני והלא אינו כתוב כן לא בתוס' ולא במרדכי, אלא כך כתב המרדכי כפ"ק דגטין: ואין שייך מעשה (זה שיבוש ממעמד שלשתן – מעש) בגוי ואם הנפקד גוי והנותן והמקבל ישראל לא זכה".

מה שמצטט מפרק מי שמת, הנו לפנינו שם, סי' תרי"ד, ואית' ככל כ"י. ומה שמביא מפ"ק דגיטין נמצא לפנינו שם, סי' י"ח שורות 181–182 בד' כלשון שתמה עליו מהרי"ב (ואולם, בדפוסים אחרונים, הלשון בד' הוא כלשון מהרי"ב). וכן בא₁וילספצ₁קש הלשון שתמה עליו (ובפ"ק נוסף "לא זכה" על הגליון). הגירסא בא₄בגהו₂צ₂ר כלשון מהרי"ב (ובר' נוסף: ואם הנותן גוי והנפקד והמקבל ישראל זכה). ההבדל נובע מדלוג ע"י הדומות: "ואם הנפקד גוי והנותן והמקבל ישראל [לא זכה ואם הנותן גוי והנפקד והמקבל ישראל] זכה". ואם נוזהה הבדל זה כהבדל בין אושטרייך לריינוס, א₄בגהו₂צ₂ר יתאימו לנוסח אושטרייך, ודא₁וילספצ₁קש לנוסח ריינוס. בו₁ כל הפרק חסר.

2. סי' ר"ט: "ומ"ש בשם המרדכי דלא מהני מתנת ש"מ במשכון משום דפיהם דבר שוא, זה לא מצאתי במרדכי אלא כתב וז"ל: וקרוב הדבר בעיני

דאפי' אם יש לגוי משכון ביד ישראל דה"ל כמו הקפה דישראל מגוי לא קני משכון כדאיתא בפ' כל שעה עכ"ל.

הכל נמצא לפנינו ב' בפרק מי שמת, סי' תרי"א, כולל גם מה שלא נמצא מהרי"ב, וכן בא' בגווי' ילספצצ'קש. אולם בא' 14, הכל לית', כולל גם מה שהיה כתוב במרדכי דמהרי"ב. ואע"פ שאין כאן זכר בדברי מהרי"ב למרדכי אושטרייך או ריינוס, לא נראה לנו רחוק לומר שמכיון שמהרי"ב לא מצאו במרדכי דאושטרייך, מקורו במרדכי דריינוס. וא"כ, כל כתבי היד מתאימים לנוסח ריינוס כאן, כולל אלו שהכל לית', שהרי ברור הוא שאלה האחרונים אינם כנוסח מהרי"ב, דהוא נוסח אושטרייך.

III צרוף התוצאות של מהרי"א ומהרי"ב, ששניהם השתמשו במרדכי אושטרייך יהא כזה

ריינוס	אושטרייך	
12	7	ד
14	5	א ₁
1	18	א ₄
1	18	ב
2	17	ג
5	5	ה
10	9	ו
1	16	ו ₁
10	9	ו ₂
11	8	י
7	12	ל
11	8	ס
14	5	פ
13	6	צ
14	5	צ ₁
11	5	ק
2	17	ר
12	7	ש

ו. הבאות מפורשות של מרדכי אושטרייך וריינוס במהרי"ק

ו. שרש כ"א (ענף ג' וד'): "וכ"ש לפי הלשון שמצאתי במרדכי גדול מאושטרייך, וז"ל: אבל הכא באוהב כדבסמוך ופר' שני דייני גזירו' פרח גרפ' ארישי' כו' עד דאין אלא חומרא בעלמא ומיד' חסידות הוא שהיו מחמירי' על עצמן כדאשכחן בכמה דברי' אבל פסולי' לא היו, עכ"ל".

לית' באף כי"י (אולם, אין ה) בפרק זה בורר, שזה מקומו כפי שיוצא מאותו סימן²⁹. ויוצא, א"כ, שכולם מתאימים לנוסח ריינוס.

2. שרש ס"ג, (ענף ה'): "ועל דבר התרת הבעל לישא אשה אחרת, הלא ידעת כי כן נר' קצת מדברי ראב"ן, והביאו המרדכי בפר' אע"פ, ומ"מ יש לדחות... וגם מדומה אנכי שראיתי במרדכי הגדול מאושטרייך אשר יש בו כמה דברים אשר אין מצויים במרדכי שלפנינו ושם כתוב שנכת' לו משפירא על כך שנתקן על המורדו' על בעליהן שיוכלו הבעל' ליקח אשה אחרת".
מה שמביא מהרי"ק מן המרדכי בשם ראב"ן בפרק אע"פ, נמצא לפנינו בד' בסי' קפ"ו³⁰ ובכל כי"י. אולם, מה שהביא בשם "המרדכי הגדול מאושטרייך" אינו באף כי"י או בד'. יוצא, איפוא, שכולם מתאימים לנוסח ריינוס.

3. מהרי"ק חרשים, סי' ב': "מה שהשיב רבינו אביגדור למהר"ם וז"ל: על דבר הגט אשר ניתן בורצבורג וכו'... ועל זאת בעוניי השיבותי אם לא הוחזק שוטה בדברים האמורים בפ"ק דחגיגה הרי הוא כפקח לכל דבריו, ואין צריך בדיקה, עכ"ל, כאשר מצאתי במרדכי הגדול מריינוס בסוף הספר, וגם במרדכי אחר בסוף פרק מי שאחזו ורשום עליה הג"ה".

הענין נמצא לפנינו בד' (בז"ר בגליון), בפרק מי שאחזו, סי' תכ"א, שהוא הסימן הראשון באותו פרק. בא"ב³¹ הוא נמצא בפרק התקבל (כאילו בסי' תי"ט באמצע), ובל בסוף פרק התקבל. בכי"י אג"ו, ספצ"קש לית', לא במי שאחזו, ולא בהתקבל, ולא בסוף הספר. אולם, נוסף בפ"ש על הגליון בהתקבל.

אם נקפיד בדברי מהרי"ק כחוט השערה יצא שכל כי"י מתאימים לנוסח אושטרייך, כי התשובה אינה נמצאת באף אחד מהם בסוף הספר. אבל הענין תמוה, שהרי אם מהרי"ק השתמש במרדכי דריינוס, למה לו לכתב "כאשר מצאתי במרדכי הגדול מריינוס". ואם באנו לשער שמהרי"ק מעיד על קיומן של ארבע נוסחאות במרדכי (גדול מאושטרייך, גדול מריינוס, קטן מאושטרייך, קטן מריינוס) על סמך ציטטה זו, הרי יצרנו יותר בעיות מאשר פתרנו. ובאמת נר' לנו להגיה כאן "מרדכי הגדול מאושטרייך" (והשווה את סגנון ההבאה ממרדכי דאושטרייך בשתי ההבאות הקודמות). וא"כ יהיו כל כי"י מתאימים לנוסח ריינוס, או לכל היותר דבהלר יתאימו לנוסח אושטרייך.

IV טבלה של הבאות מפורשות ממהרי"ק

ריינוס	אושטרייך	
3(2)	0(1)	ד
3	0	א ₁

29. ועי' שם, בהגהות מרדכי סי' תשכ"א. ומשם נר' שאין לטעון שמרדכי גדול מאושטרייך הינו מרדכי עם ההגהות.

30. ודעת ראב"ן נזכרת שם בהגהות, סי' ר"צ.

3	0	א ⁴
3(2)	0(1)	ב
3	0	ג
2(1)	0(1)	ה
3	0	ו
3	0	ו ¹
3(2)	0(1)	ו ²
3	0	י
3(2)	0(1)	ל
3	0	ס
3	0	פ
3	0	צ
3	0	צ ¹
3	0	ק
3(2)	0(1)	ר
3	0	ש

ז. הבאות מהרי"ק בשם "מרדכי הגדול"

כאמור לעיל (עמ' 7), הביא מהרי"ק שש פעמים בשם "המרדכי הגדול" בלי הגדרה נוספת של אושטרייך או ריינוס. מדברי כהן, הע' 284, יוצא שלדעתו מהרי"ק מתכוון לנוסח אושטרייך רק בכתבו "המרדכי הגדול מאושטרייך", וכשכותב הגדול, ר"ל בנגוד למרדכי הקטן להר"ש משליצשטט, היינו שהבאות אלו היו לפניו במרדכי ריינוס.

1. שרש נ"ב: "וכן בסמ"ג וקטן כתבו סת' דנשבע עד"ר אין לו הפרה, ופשיט', דאי דווק' בנשבע לצורך דבר מצוה שהיו מפרשי' את דבריהם, ומדלא פרשו משמע שבכל עניין דברו. וזה ידוע, וכן במרדכי גדול מביא דברי אמימר ואין מחלק..."

אית' ב² בגיטין, פרק השולח, סי' שע"ה, וכן בכל כ"י פרט לו¹ו²ל. בו²ל יש דלוג הדומות, ובו¹ נמצא רק תחילת וסוף הפרק, והאמצע חסר.

2. שרש פ"ד: "...או אם נאמר דלית הלכת' כשמואל כדברי קצת מרברבת' דפסקו דלא כשמואל, הלא המה ה"ג, כמו שכתב המרדכי בשמם בפר' קמא דקדושין... מ"מ נרלע"ד דיש לחוש לקידושי' ולהצריכ' גט מהמקדש ראשון שהרי רבו האוסרים, הלא המה ר"ח וראב"ן כדכתב המרדכי בשמם בפ"ק דקדושי'... וכן כתב ר"מ בת"ש (=בתשובת שאלה), ומביאה המרדכי הגדול, וכן הגה"ה מיימנית וז"ל: ומה שכתב מורי דלי' הלכת' כשמואל דאמר קרשה בתמרה... אדרב' הלכת' כשמואל, וכן כתב ספר האלפסי דשלח רב בר רב הונא לרב יוסף נגדייה כרב וצריכ' גיט' כשמואל, עכ"ל".

מה שהביא בדעות ר"ח, ראב"ן וה"ג לפנינו בקידושין, סי' תפ"ט ב"ז ובכל כ"י, אבל מה שהביא בשם המרדכי הגדול חסר בכולם (והתשובה ישנה בתשובות מיימוניות לסדר נשים, סי' כ'). יוצא, א"כ, שכל כ"י אינם מתאימים למרדכי הגדול.

3. שרש צ"ח: "וכן כתוב במרדכי גדול, וזה לשונו: ועל כן יכתוב שני השמות וכו' עד פי' שיעשה כל שני השמות שיש לו במקום הנתינה והיינו במקום שאשתו עומד' שם עיקר, ושם שיש לו במקום הכתיבה דהוא מקום שהוא שם יעשו טפל, ויכתוב בו אני פלוני, שם מקום הנתינה דמתקרי פלוני, דהיינו שם מקום הכתיבה, כדאומר בתלמודא אנא בר הדיא דמתקרי אייא מורי עב"ל". לפנינו ב"ז בגיטין, פרק השולח, סי' שס"ח, וכן נמצא גם בכל כ"י (ובלש י"ש דלוג הדומות בחלקן). פרט לו¹ שבו אמצע הפרק חסר. ז"א, כל כ"י מתאימים למרדכי הגדול.

4. שרש צ"ח: "והנה מצאתי ההגה סביב המרדכי גדול, וזה לשונו: גם בנפשיכי שכתוב יוד בין שין לכף, הר"ר יוסף הנהיג למונעה מלכתוב, דמשמ' שיש לו לאדם שתי נפשות, והיה כתב בנפשכי, ונפשנו יבשה כתוב, בלא יוד. וכמדומ' לי שבפרי"ש ראיתי לפני מורי בלא יוד וכמה גדולי הסכימו. ומ"מ הייתי פוסל אם היה כתוב בו יוד שהיה נקרא בנפשכי, והיוד למילוי, ולא בנפשיכי, דמשמע שתי נפשות, עב"ל". (עי' סדר הגט לר' יעקב מרגלית ע' 13, שיד).

הדעה מובאת בהגהות גיטין, סי' תס"ז, אבל לא בדיוק כלשון מהרי"ק (ע"ש). וביתר כ"י לית' חוץ מו² שבו זה מופיע בגליון עי"ע (ועי' בהילכות הגט לרבינו, סי' תנ"ד: "בנפשיכי שני יודין"). צריך לומר, א"כ, שכל כ"י מתאימים למרדכי הגדול, שבו גופו דעה זו לא היתה מובאת.

5. שרש קע"ד: "...שהרי התוספות והסמ"ג ומרדכי גדול וכן רבי אבי"ה כולן תפסו דברי רבי' תם עיקר".

תפיסת דברי ר"ת עיקר היא לפנינו במס' ברכות ב"ז בסיומ' א', וכן בכל כ"י (פרט ל³, ששם הדין חסר). א"כ, כולם מתאימים למרדכי הגדול.

6. חדשים, סי' ז': "אמנם מה שבאת מתשובת מהר"ם שבמרדכי הארוך המתחלת אמרי אינשי גמלא במדי אקבא רקבא וכו' וכתבת שרכני שפייר"י גזרו נידוי על מי שיפסוק נגדם... כי פה אין נמצא מרדכי ארוך... אמנם אין המרדכי ארוך מצוי אצלי פה מנטואה, רק ראיתי במשטר"י בהיותי שמה".

את התשובה הזאת לא זכינו למצוא, (וגם אליהו דב פינס לא מצאה, כנר', שלא העיר עליה בהערותיו בהוצאתו של שו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים). ואולם, אם נניח שהתשובה אינה באף כי"י או בד באף מקום, נקבע שכל כי"י אינם מתאימים למרדכי הארוך.

אמנם, מבחינה אחרת הבאה זו חשובה מאד. הרי ממנה יוצא ברור שמהרי"ק אינו מתכוון באמרו "מרדכי ארוך" להבדילו מן המרדכי הקטן של הרש"ש, אלא להבדילו מן מרדכי דריינוס שהיה לפניו. כי בשום אופן לא מסתבר לומר שלפני מהרי"ק לא היה העתק של המרדכי במנטואה כלל וכלל, אלא רק מרדכי קטן של רש"ש. צריך לומר, א"כ, שמרדכי הארוך הוא גרדף למרדכי הגדול מאושטרייך בדברי מהרי"ק (ו"מרדכי הגדול" גרדף ל"מרדכי הארוך", כפי שכהן עצמו מעיר, ריש פרק ה'). והבאות שאינן מתאימות למרדכי הגדול צריך לזהותן כמרדכי דריינוס. ואם נצרף את התוצאות של הבאות מפורשות של מהרי"ק עם הבאות בשם "מרדכי הגדול" או "הארוך" תהיינה כאלו:

V גדול – ארוך		
ריינוס	אושטרייך	
5(4)	4(5)	ד
5	4	א ₁
5	4	א ₄
5(4)	4(5)	ב
5	4	ג
4(3)	4(5)	ה
5	4	ו
4	2	ו ₁
6(5)	3(4)	ו ₂
5	4	י
5(4)	4(5)	ל
5	4	ס
5	4	פ
5	4	צ
5	4	צ ₁
5	4	ק
5(4)	4(5)	ר
5	4	ש

ח. הבאות מהרי"ק בשם "מרדכי קטן" או "קצר"

על חמש הבאות אלו אין להתעכב יותר מדי, כי ברור הוא שכוונת מהרי"ק למרדכי הקטן של הרש"ש (ועי' בספרו של כהן, פרק ז').

1. בחדשים, סי' ל"א, הבאה בשם מרדכי קצר שנמצא לפנינו ב^ד בהלכות קטנות (פרק הקומץ), סי' תתקנ"ד.

2. בחדשים, סי' ל"ג, בשם המרדכי קטן, ונמצא לפנינו ב^ד בהלכות קטנות, סי' תתקנ"ג.

3. בחדשים, שם בשם המרדכי קטן, ונמצא לפנינו ב^ד בהלכות קטנות, שם, בשינוי לשון.

4. חרשים, סי' ה', בשם המרדכי קטן. מה שכותב שדלג המרדכי קטן, הנו לפנינו בשבועות, סי' תשנ"ו בכל הכי"י, כולל "כעת צרתו".

5. שרש קמ"ט: ממה שכתב במרדכי קטן וצ"ל וכו'. לא מצאנו.

ט. הבאות שונות ממהרי"ק

1. שרש כ: "ועוד מצאתי במרדכי אחד שיש בו קצת חדושים כתוב בו וז"ל: תשובה לרבי' משולם בר קלונימוס על שלשה אחים שהיתנו יחד בקניין על נכסי אחותם שנתן לה בעלה...".

ב^ד נמצא בהגהות ב"ב, סי' תרס"ג, אבל ביתר כי"י לית'. (ח חסר על ב"ב).

2. (א) שרש מ"ז: "כמו שכתו' בקצת ספרי המרדכי: פי' הר"י דתפיסת [יד] שלבע"ה אין אוסר וכו'".

(ב) "וכן כתוב במקצת ספרי המרדכי בהדיא בשם רבי' יעקב מקוצי וז"ל: הדברי' גראי' להר"ר יעקב מקוצי שהרי עשו תפיסת יד עושיה' כמניח ערובו בביתו... אבל השואל או השוכר מחבירו מקום לתפיסת יד שמא אינו מועיל עכ"ל".

ב^ד שניהם נמצאים בעירובין, פרק כיצד משתתפים, סי' תקכ"ו ותקכ"ז. ושני סימנים אלו מהווים כל דברי המרדכי על פרק זה. ומה שכתב מהרי"ק בסוף זב: "אבל השואל או השוכר מחבירו מקום לתפיסת יד שמא אינו מועיל", לית' ב^ד. וכל קטע ב ב^ד בשם ר' יעקב מקילין. וכן אית' לשניהם בא¹ יפצצ² קש. (ובקטע השני בא¹ בשם הר"ר יעקב, כי בשם ר' יעקב משאנץ, בפצ¹ בשם ר' יעקב מצשון (?), בצ בשם ר' יעקב "מצאנין", בקש בשם הר"ר יעקב מקינון).

שני הקטעים חסרים בא⁴ בגו¹ ו² לסר, ובכולם דברי רבינו על פרק זה נמצאים לפנינו ב^ד בהגהות פרק כיצד משתתפים. גם בו הקטעים חסרים, אולם שם אין דברי רבינו על פרק זה בכלל. וכ"ה אין על מס' עירובין.

3. **שרש נ':** "גם מצאתי במרדכי של קר' החכ' שמואל מומילאונג"ט וחשבתי שגם במרדכי של מהר"ר משה תמצא כתוב שם בשילהי פר' כירה וז"ל: מי יימר דמזדקק לה חכם. מכאן רצה הר"ר יהונתן להוכיח דאין אדם יכול להפך אחר קיומו של בעל... הרי לך בהדיא שהחכם יכול להפך אחר קיומו של בעל, עכ"ל". דברי מהרי"ק אלו נמצאים בד' בסוף פרק כירה, סי' שי"ט, אבל בקצור הרבה יותר. ובא₁הוספצצ₁קש כתוב שם: "ומי יימר דמזדקק ליה (צ₁) [התר] חכם. איכא מרבוות' דאמרי חכם יכול להפך אחר קיומו של בעל". גם בו₂י אית', וכלשון מהרי"ק (בי "מכאן רוצה הר"ר נתן"). בא₄בגו₁לר לית'.

4. **שרש ע"ז:** "...וכתבת דבפ' השואל מייתי המרדכי תשוב' מהר"ם... לא כתבו בשם מהר"ם כלל, וכן מצאתי בשני ספרי מרדכי שהביאו סתם, ולא כת' מי אמרם".

לפנינו בד' בפרק השואל, סי' שע"ד, סתם. (ועי' בחדושי אנשי שם, בפרק המפקיד, סי' רפ"ב, אות א'. ובאמת התשו' שבפרק השואל לפנינו בתשו' מהר"ם, ד"פ, סי' תרס"ה, והוא מספר ראב"ן, דף צד ע"ד). וכן הוא סתם בא₁בו₁ו₁ילספצצ₁רש. בא₄אית' בשם מור"ם. בג לית', והק אין.

5. **שרש צ"ג** (בדפוס ראשון דלגו על המספר צג ונמצאים שני שרשים צ"ד. הכוונה כאן לראשון): "שהרי ידעת שכת' המרדכי בסוף הלכות נידוי וז"ל: וזה הדבר אשר צריך החכם לדעת ולעמוד על נפשו, שאע"פ שמשמתין ומנדין אותו... ותשועה ברוב יועץ עכ"ל... ואל תשיבני ממה שנמצא בהגה"ה סביב המרדכי וז"ל: חרם קדמונים שלא להכות חבירו כו' עד ואשה או קרוב נאמני' על זה וכן בכל דבר קטטה".

לא מצאנו הלכות נידוי בד' או באף כ"י חוץ מו₂צ. ושם מה שמביא מהלכות נידוי אית' (בו₂ דף 260, ובצ' דף 233, סע"ד, ואילך, בכ"י), אבל מה שמביא מן ההגה"ה לית' אפילו בו₂צ.

6. **שרש ק"ב:** "וכן נמצא במרדכי זקן מאד וז"ל: ושלח רבינו יחיאל מפריש אל רבינו נתנאל מקינון וז"ל: אל מורי רבינו נתנאל שלום. בקשנו פני כבודו לראות על אודות יבם אחד שיש לו אשה ואינו רוצה לחלוץ ליבמתו, ומעגן אותה... ושלום יצחק בר' טודרוס. ע"כ מה שמצאתי במרדכי". לא מצאנו באף מקום³¹.

31. וגם כהן בספרו, ערך "נתנאל מקינון" ציין לתשובה זו בשם מהרי"ק, ולא רשם מקום במרדכי שהיא נמצאת. מכאן שלא מצא בדב או כ"י וינא.

7. שרש קי"ז: "...דהכי איתא בספרי המרדכי אשר היה לפנינו. וראב"ן כת' מרמכשר קבלת אונס שלא בפני בעל די' שמע מינה דבלא אונס בדעבד כשר, דאי פסול על ידי אונס נמי פסול, עכ"ל המרדכי בפרק הגוזל בתר"ו."

נמצא לפנינו בד' בהגוזל בתרא, סי' קמ"ז, וכן אית' בכל כי"י פרט לר' (והצ"ק אין), ועי' שם, חרושי אנשי שם, אות כ'. אולם, מלשון מהרי"ק נר' להסיק ששואלו גרס אחרת בהגוזל בתרא מגרסתנו, היינו כגירסת א"י¹, "דכל אונס" במקום "דבלא אונס". וא"כ גירסתנו בכל כי"י, פרט לא"י¹, מתאימה לגירסת מהרי"ק ולא לגירסת שואלו.

8. שרש קכ"ג: "וגדולה מזו כתו' במקצת ספרי המרדכי חז"ל: ורשאי בני העיר וכו' פי' ר"י בני העיר ודאי רשאי אבל גבאי שגבו קופה או תמחוי אינן רשאי אפי' לדבר מצוה וכו'... שיעשו הגבאים כל מה שירצו, עכ"ל³². לפנינו בד' בפרק קמא דב"ב, סי' תצ"א ותצ"ב. וכן אית' בא"י² ולפצצ"י, בא"י⁴ בגו"רש לית'. וכל אלו חסרים הרבה מדיני צדקה³³ (ובש' נוסף על הגליון). ואין הק."

9. שרש קע"ד³⁴: "והדבר ידוע כי אפילו מהלך ארבעה מילין הוא כמו שעה אחת, וכן כתו' במקצת ספרי המרדכי". לית' בד' ובכל כי"י (ובפ' חסר הדין) בפרק מאימתי או תפילת השחר. ועל פרק מי שהיה טמא אין מרדכי.

10. שרש ק"פ: "עוד נמצא בתשובה שאלה סביב המרדכי בפרק החובל חז"ל: נשאל נשאלנו על דבר הריבות והמחלוקת והחרופי' אם הנשי' והקרוכים יכולין להעיד, ודאי הוא דנאמנת אפי' בדבר שיש בו ממון... חמשה סלעים לכהן, עכ"ל".

לית' בד' בפרק החובל, וכן לית' בא"י⁴ בגו"י² ולפצצ"י¹ רש. (בצ"י יש הוספות בגליון אבל אי אפשר לקרותן). אית' בי בגוף הטקסט, כאילו באמצע סימן צ"ה (לפני "אחזו ותקע באזנו"), ונוסף על הגליון בס', כאילו בסי' פ"א. אין פרק החובל בק.

32. ודעת ר"י זו נזכרת בשם מקצת ספרי המרדכי גם בשרש קכ"ח.

33. ובמקומו הנכון בס' כתוב על הגליון: "חסר כאן כל דיני צדקה". ובאמת, מה שקודם למקום הזה בס' הוא לפנינו בדפוס, החל מס"ס תפ"ו וגם בג' חסר כאן הרבה.

34. עי' לעיל ז 5.

VI טבלה של הבאות אלו תהא כזאת

ליתא	איתא	
5	5	ד
7	3	א ₁
8	2	א ₄
8	2	ב
8	1	ג
3	1	ה
6	4	ו
10	0	ו ₁
5	5	ו ₂
5	5	י
7	3	ל
5	4	ס
4	5	פ
5	5	צ
5	4	צ ₁
4	2	ק
9	0	ר
7	3	ש

מן ההבאות האחרונות האלו יוצא ברור שאין לתלות את כל ההבדלים שבין כתבי היד בהבדלי נוסח אושטרייך מנוסח ריינוס. כי מן הלשונות שבהם מהרי"ק מביא (אולי פרט למס. 7 לעיל), נר' בעליל שאינו מזהה את היתרונות כנוסח אושטרייך הארוך. ועוד, מטבלה זו יוצא שבכתבי יד אלו אין למצוא נוסח אושטרייך או נוסח ריינוס טהור, בלי הוספות או השמטות.

לפני שנגש להסקת מסקנות בענין נוסחאות המרדכי, מן הראוי הוא שנעמיד לבדיקה גם הבאות מן המרדכי סתם, בלי תוספת תאור. הרי מסתבר הוא שחכם שלפניו היה נוסח אושטרייך, ולא נוסח ריינוס, או להפך, עלול לצטט מן המרדכי שלפניו מבלי לדעת אם צטטה זו נמצאת בנוסח השני. ונראה גם שמסכתות קידושין, וגיטין שלמדו ועסקו בהן הרבה, אפייניות הן, ואם ישנם הבדלים ניכרים וגדולים בין נוסח אושטרייך לנוסח ריינוס, ישתקפו בהן. וכדאי הוא לברר את המצב לא רק באלו המעידים על שתי נוסחאות במרדכי, כי אם גם אצל אחרים שאינם מזכירים את הנוסחאות השונות.

י. הבאות המרדכי במהרי"א

קידושין

1. שו"ת, סי' ר"ז: "וכן משמע במרדכי בשם ראבי"ה ויתר גאוני' דחששה היא מטעם דחיישין הואיל ושלח סבלונות שמא קידשה כבר על ידי עדים וכו'".
לפנינו בכל כי"י, סי' ס"ה, שורה 252.

2. שם: "ובמרדכי כתב דיש לפר' דווקא כשאמר קדשתיך... היבא דשלח סבלונות, חיישין, ע"כ".
לפנינו בכל כי"י, שם שורה 253.

3. שם: "וכתב במרדכי מתשובת מור"ם דהאידנא חיישין לסבלונות אע"ג דמסקינן דלא חיישין אלא באתרא דרובא מקדשי והדר מסבלי, מכל מקו' מי יכניס ראשו לידע מנהג העיר וכו'".
לפנינו בכל כי"י, פרט לש, ששם כל הקטע חסר על ידי דלוג הדומות, סי' ס"ז, שורה 277. וצריך להחשיב את ש כאילו נמצא שם.

4. שם: "וגם מדברי ראבי"ה במרדכי משמע דסבר כפר"ח".
עי' מס. 1 לעיל.

5. שו"ת, סי' ר"ט: "וכתב במר' פרק האומר בקידושין פסק ר"ב הבא על הפנויה וראו עדים מבחוץ צריכה הימנו גט משום דא"א עבב"ז, ואם בא אח"כ אחר וקידשה צריכ' הימנו גט, והמיימוני פליג, ע"כ".
לפנינו בכל כי"י, סוף פרק האומר, סי' ע"ט, שורה 275.

6. שו"ת, סי' רי"ב: "וכן רא"ם במרדכי, ובהגה"ה כמיימון, מזכיר גם כן גדול אחד, כולי סבירא להו המקדש בעד אחד חוששין לקידושין".
לפנינו בסוף האומר, סי' פ', שורה 281. אולם, רק בא₁א₄בגהו₂צ₁רש נמצא "רא"ם", ובדילספצק נמצא "הר"ם". יוצא שאלו האחרונים אינם מתאימים לנוסח מהרי"א.

7. שו"ת, סי' רי"ג: "ומרדכי בשם ר"י וכן הרמב"ן דקיימא לן כהא דאמר רבא אמר רב נחמן אומר אדם לבתו קטנ' צאי וקבלי קידושין מדרבי יוסי ב"ר יודא וכת' ר"י דאפילו רבנן דפליגי אדרבי יוסי ב"ר יודא נמי סבירא להו וכו'".
לפנינו בכל כי"י, סי' ס', שורה 211.

8. שם: "ואע"ג דבמרדכי כתב בשם רא"ם דלא קיימ' לן כרבא אמר רב

נחמן... וקיימא לן כרבנן ומסיק רא"ם דכל הבא לקדש את בתו הקטנה יקבל הקידושין בעצמו".

לפנינו סי' ס' שורה 199, והוא "רא"ם" בכל כי"י, פרט לד, ששם "ר"מ". ועי' שם, בהערות.³⁵

9. שו"ת, סי' רמ"ב: "אד במרדכי שלחי קידושי' משמע בהדי' שהא דקאמר אין אוסרי' על הייחוד היינו דווק' ייחוד לפי שעה מועטת, אבל לזמן מרוב' אסורה".

לפנינו בכל כי"י, סי' פ"ז, שורה 66.

10. שו"ת, סי' ש"מ: "...דאמרינן בקידושין בפרק האומר עני המהפך בחררה ובא אחר ונטלה מיקרי רשע, ומפרש אשירי והתוספות ומרדכי בשם רבינו תם דדוקא בשכירות ומכר מיקרי רשע אם הפך בה אחר משו' דאפשר למצוא במקו' אחר".

לפנינו בכל כי"י, סי' ע', שורה 364.

11. שו"ת, סי' שמ"ט: "ומר' פ"ק דקידושי' כת' בשם מר צדק גאון ופר"ח דמשומד אינו יורש מן התור' אבל ראבי"ה כת' דיור' דבר תור', אע"פ שחטא ישראל הוא...".

לפנינו בכל כי"י, סי' י"ח, שורות 167 ו-170.

12. שם: "והא דאית' במר' פ"ק דקידושין מתשובת רש"י דהנפקד מן המשומד ושלח יד לזכות בחיי המשומד זכה בו דמשומד לע"ז מין הו'. וגופו וממונו מופקר...".

תשובה זו נמצאת לפנינו, סי' י"ט. אולם, היא כתובה בגוף הטקסט רק בדא₄בי, ועל הגליון בא₁ו₂פ_ש, ולא נמצאת בכלל בצ₁ק. יוצא, א"כ, שהבאת מהרי"א כאן מתאימה רק לדא₄בי.

גיטין

13. שו"ת סימן רכ"ח: "במרד' פר' המגר' בתשוב' הר' אביגדור כ"ץ למהרי"ח משמע לכאור' דפסיקנ' חתימה שלא לשמה פסול לר"א מדרבנ'".

לפנינו בכל כי"י סימן ר"ו שורות 163-165.

35. ועל מה שנר' למהרי"א כממרדכי דבני ריינוס, עי' לעיל, א 4, ולפנינו, קידושין, סי' ס', שורה 199 ובהערה שם.

36. ואין לומר שמהרי"א גרס "ר"ת" במרדכי, שהרי יתכן ש"ר"ת" בדברים מוסב על כולם, היינו, אשירי ותוס' ומרדכי, ולא רק.

14. שם: "אבל מקום הלידה וכן שם הנהר דלא אשכחן דאצרכוהו רבנן כלל אלא שאחרונים הרגילו משום חשש שני יוסף בן שמעון לשנות שמיהו אין חסרון וטעות פסול בו והכי מחלק בהדיא במדר' פרק המגרש בתשובת הר"א כ"ץ".

לפנינו בכל כי"י, בסימן ר"ו שורות 154–156, 160–161, 165–167.

15. שו"ת סימן ר"ל: "ובמר' פ"ב דגיטין דמההוא טעמא מכשירים בגט אינה מוקף גויל אע"ג דבתפילי ומזוזו פסול".

לפנינו בכל כי"י, סימן מ"ב שורות 128–132.

16. שו"ת סימן רל"א: "ואף על גב דכתב במרדכי בפ' המגרש בתשובה ריצב"א כתב על הגט שבא מארץ הגר כו' משמע שם בהדיא דהיכא דמוכח מתוך הגט שנכתב במקום פלו' אם נכת' הנהר או העיר בלשון של אותו המקור כשר ואין קפיד' אם בשאר מדינו' או מקומות אין הלשון הזה מובן להם".

לפנינו בכל כי"י, סימן ר"ה שורות 87–90.

17. שם: "יצחק חקין צפורה פורה דכתב במר' דאין זה כינוי רק קיצור השם".

נמצא בסימן ע"ח שורות 169–171 בדא₁ו₂יספצ₁קש. בא₄גהלר חסר יצחק חקין.

18. שו"ת סימן רל"ב: "דילפי' מיני' מדהיא דפ"ק דגיטין דהא דייק מיני' התם במרדכי דאין לזיין האותיות של שעטנ"ז ג"ץ בגיטין".

לפנינו בכל כי"י, סימן ג' שורה 14.

19. שם: "ובמרדכי פר' כל הגט דתיק' ר"ת לכתו' בגט והרי את מותרת לכל אד' אע"ג דבתופס הקדמוני' לא הוי כת'... שהרי כתבו תו' ומרדכי הת' דהטופסי' הקדמוני' נמי מאריכין בכמ' לשונו' בגט".

לפנינו בכל כי"י, סימן ג"ז שורות 25–27.

20. שו"ת סימן רל"ד: "ובמרדכי מרים דמתקרי שרה אמנם אם בא לחתום בגט ודאי די בזה שיחתום יעקב משה בן פלוני עד...".

לפנינו בדא₄גהולצר ובפ' בגליון, סימן ע"ח שורה 168–169 וחסר בא₁ויסצ₁קש.

21. שו"ת סימן רל"ו: "ומרד' פ"ב דגיטין דמהאי טעמא מכשירי' בגט אינו מוקף גויל".

לפנינו בכל כי"י, סימן מ"ב שורות 128–132.

22. שו"ת סימן רל"ז: "וגדול אחר העתיק ההג"ה שמצא במרדכי ישן שהיה בידו וז"ל אמר אביי נקיטין שליח מתג' כשליח הגט למג"מ להוליך לאו כזכי פי' אם אומ' לשליח הוליך גט זה לאשתי אם רצ' לבטלו מבטלו מכלל דאם אמר זכי בגט זה אינו יכול לבטלו ומכאן דנתי על המשומד ששחרוהו לשלוח גט לאשתו ודאגו פן יבטל השליחות ואמרתי להם שיאמר לשליח זכי בגט זה לאשתי וכיון שאמר זכי בגט זה לאשתי אינו יכול לבטלו עכ"ל".
ליתא בכל כי"י.

23. שו"ת סימן רל"ח: "ובמר' וכן בסמ"ג נקטו בסתם שמועילי' עדים שיאמרו לו בשע' נתיני'".
לפנינו בכל כי"י, סימן ס"א שורה 44 ושורות 51-52.

VII טבלה של הבאות מהרי"א מן המרדכי לקידושין וגיטין תהא כזו

ליתא	איתא	
3	19	ד
3	19	א ₁
2	20	א ₄
2	20	ב
3	19	ג
3	19	ה
3	19	ו
1	20	ו' ₂
3	20	י
4	18	ל
4	18	ס
4	18	פ
3	20	צ
3	20	צ ₁
3	19	ק
3	19	ר
3	19	ש

וחשוב ביותר לעניננו ההבאה מס' 12 מתשובת רש"י. מכיון שמהרי"א השתמש בנוסח אושטרייך, יוצא שרק דא₄בי מתאימים לאותו נוסח בין כי"י שלנו (ואפי' לא ג). ואם נתלה את ההבדל בגירסא ב 6 לעיל בנוסח אושטרייך וריינוס (ולא בטעות סופרים סתם), יצא שא₁א₄בגהו₂צ₁רש מתאימים לנוסח אושטרייך, ודילספצק לנוסח ריינוס. ובולט הוא שיש כאן סתירה מיניה וביה לגבי ד', לכל הפחות, וכנראה, גם לגבי א₁גהורש.

י"א. הבאות המרדכי במהרי"ב

קידושין

1. סי' ה': "וא"כ אי מדהימן ליה הבע"ה כבי תרי בהודאתה לו תהא אסורה ליה, כדאמרין בפ' האומר בקדושין גבי ההוא סמיא, ועיין במרדכי, דא"כ מה הועילו חכמים בתקנתן כל אשה תעשה ככה. וכן מק' האשירי ותו' בפ' אע"פ ור' שמעון מיינדיל במרדכי פ' האומר. וגם במרדכי יש אע"ג דהגיד אדם נאמן לכל, מ"מ יוכל הבע"ה להכחישו ולומר איני מאמין לך בזה אלא א"כ שהוא ת"ח וחבר שהוא רוצה להחמיר".

כנראה כוונתו למה שנמצא לפנינו, סי' ע"ו, שורה 171, סי' ע"ז שורה 181 (ר' שמעון מאיינבילא), סי' ע"ו, שורה 175 (בשם ר' משולם), וכולם לפנינו בכל כ"י.

2. סי' כ"ד: "ובמרדכי פ' האומר דקדושי' בתשו' הר' שמעון מינבייל מק' למה אינה נאמנת כשאמרה טמאה אני לך במגו דאי בעיית אסרה נפשה בנדר ברבים...".

לפנינו בכל כ"י, סי' ע"ז, שורה 190.

3. סי' ל"ז: "ואפי' אם הוא אדם כשר ונאמן לכל יכול להכחישו ולומר איני מאמין אלא א"כ שהוא ת"ח וחבר שרוצה להחמיר על עצמו, הכי כתב המרדכי בפ' האו"ר".

נר' שכוונתו למה שהבאנו לעיל מסי' ע"ו, שורה 175.

4. סי' ע"ט: "וכבר נהגו בכל ישראל דלא מקדשי בטבעת שאול' כמ"ש המרדכי בפ"ק דקדו' מה שנהגו מקצת בני אדם לקדש בטבעת שאולה לאו שפיר עבדי".

לפנינו בכל כ"י, סי' ז', שורה 83.

5. שם: "ומשמע במרדכי דאפי' הניחו הטבעת לכלה זמן ארוך עד שנותנין לה אחרת לא הוה קדו', דלאו כלום יהיב לה דמשכון אין כאן מנה אין כאן".

לפנינו בכל כ"י, סי' ז', שורה 84.

6. שם: "כדמשמע במרדכי בפ"ק דקדושין [בשם] ראב"ה דפדיון הבן צריך שיצא ידי נתינה שעה אחת שיהא גומר בדעתו ממש מתנה גמורה, אבל אי עייל ונפיק דמוכח דאפי' שעה אחת לא גמר בלבו מתנה גמורה לאו כלום הוא אפי' בפדיון הבן".

לפנינו בכל כ"י, סי' ה', שורה 50.

7. סי' קנ"ג: "נהי נמי שמלמדין לכאן למאיר קצב לומר שאינו מאמין לאותו יהודי, כדמשמע במרדכי פ' האומר בקדושין".
נר' שכוונתו למה שנמצא לפנינו, סי' ע"ו, שורה 142, והוא בכל כי"י.

גיטין

8. סי' י"ט: "אע"ג שכת' המרדכי פ' השולח בתשו' ר' שמואל וז"ל אבל היכא שיש ספ' ופקפו' בדבר יש להמתי' עד שיגדיל הקטן וכגון שהק' בעצמו אין עושה ההיזק בידו' לאחריו עכ"ל".
לפנינו בכל כי"י סי' צ"ו, שורות 392-393.

9. סי' ק"ס: עיין לעיל עמוד 12 בהבאות סימן ה (שתי הבאות נוספות ממדהרי"ב) מספר 1.

10. סי' קע"ד: "ובשאלת קרקע דמסיק בתוס' דלא קניא, ק"ל בר"פ הזורק גבי ליקני ליה דוכתיה דיתבי בה גיטא ותיזל איהי ותיחוד ותפתח פריך מה שקנתה אשה קנה בעלה ומק' התוס' והא אמרינן בחזקת הבתים במתנ' קנתה ואין הבעל אוכל פירות ומת' ר"י דאיירי בשאלה וליקני דקאמר היינו בחליפין כרפי' במרדכי ר"פ הזורק אלמא דחליפין קונים בשאלה".
לפנינו בכל כי"י, סי' קפ"ג, שורות 22-23.

11. סי' ר"ז: "ומה שכתב המרדכי בפ' השולח דאין החכם מתיר עיגוי נפש ליתא שהוא בעצמו חזר בו וכתב איפכא בפ' המדיר... ולא כתב בפ' השולח דברי הרב שאמר דאין החכם מתיר כו'".
לפנינו בכל כי"י, סי' פ"ו, שורות 268-269 נמצאים דברי הרב שאין חכם מתיר עיגוי נפש.

12. סי' רט"ו: "ועוד בפרק הזורק כתב המרדכי דלא משתרייא לעלמא עד דמטא גיטא לידה".
לפנינו בכל כי"י, סי' קפ"ד, שורה 29.

13. סי' רל"ה: "ונ"ל להוכיח מפ' השולח מתש' רבי' ברוך בר שמואל דכה"ג שפיר מעמידין אפוטרופוס ליתנו' לפרוע מהם מידי דקאמ' התם דאין נזקקין לנכסי יתומים ואין מעמידין להם אפוטרופו' לחובת', והק' מההוא דמוקמינן ליה אפוטרופוס ליתומים ומקרקש לה בזוזי וכתב ליה גטא דחרות' על שמה. וי"ל שאני התם דאין לספק כלל דבוודאי כשיגדיל יש לכופו כדי לכתוב שחרור כו' עד אבל היכא שיש ספיק' ופקפוק בדבר שיש להמתין עכ"ל המרדכי".
לפנינו בכל כי"י, סי' צ"ו, שורות 376-377, 387-393.

14. סימן רמ"ג: "כתב במרדכי בפ' השולח דברים שבינו לבניה לא מצי מפר לה חכם דאם לא הפר לה הבעל ביום שמעו גם חכם לא מצי מתיר לה ופי' רב הלל גאון כגון העברת שער באותו מקום והנאת תשמיש ונדרים ענוי נפשה אין מתחללין ע"י חכם אלא ע"י בעל כך כל דבר שבינו לבניה דיפר לאפוקי דברים שאין בהם עינוי נפש דאין מפר אלא חכם עכ"ל".
לפנינו בכל כ"י, ס' פ"ו, שורות 261-262, 270-266.

15. סימן רמ"ד: "ומ"ש המרדכי בפ' השולח דהחכם אינו מתיר דברים שבינו לבניה ועינוי נפש ליתא דבהמדר כתיב איפכא...".
עיין לעיל מספר 10.

יוצא, איפוא, שמכל חמש עשרה ההבאות שבמהרי"ב ממסכתות קידושין וגיטין, כולן נמצאות בכל כ"י, חוץ מאחת שההבדל בין הנוסחאות הוא דילוג ע"י הרומות (עיין לעיל סימן ה – שתי הבאות נוספות ממהרי"ב מספר 1).

י"ב. הבאות המרדכי במהרי"ק

קידושין

1. שרש י': "ואף כי טען המורשה שקרוביה נתנו לה על מנת שלא יהיה לבעלה חלק ונחלה בהם, מ"מ תנאי זה אין מועיל... כמו שכתב המרדכי בפ"ק דקידושין... דהלכה כרב ששת אליב דר' מאיר".
כוונתו, כנר', למה שלפנינו בכל כ"י, ס' כ"א, שורה 246.

2. שרש כ"ח: "...כדמשמע מתוך לשון המרדכי פר' האיש מקדש וז"ל: אתמר רב הונ' אומ' חוששין לסבלנות כו' פי' רש"י... ואין נר' לראבי"ה ולשאר הגאונים ומפר' כגון שלא ידענו אם קדש אם לאו. ויש מפ' כגון שאומ' קדשתיך בפני פלוני ופלוני... הכא חיישינ' לסבלונ' עכ"ל".
לפנינו בכל כ"י, ס' ס"ה, שורות 250-255.

3. שרש ל': "כמו שכתוב במרדכי וז"ל: וכתב ראבי"ה מה שכתב רב אלפס כרבינ' דלא הוו קדושין בין נתרצה האב בין לא נתרצה, בזה לא ישרו דבריו בעיני... עכ"ל".
לפנינו בכל כ"י, ס' נ"ז, שורה 147.

4. שם: "עוד כתב אח"כ מעשה אירע בקטנה שהלך אביה למ"ה... הפגין האב לקהל... ושלחו הדברים אל רבי' מאיר ורשב"ם והודו לדבריהם... כדאומ' אומ' אדם לבתו קטנה צאי וקבלי קדושי' וכו' עכ"ל".
לפנינו בכל כ"י, ס' נ"ח, שורות 153-168.

5. שם: "משמע מלשון ראבי"ה... וז"ל ואם באנו להעמיד דברים צריך לומר כגון שנתאכלו המעות של קידושין בשעת ריצוי האב".
לפנינו בכל כי"י, סי' נ"ז, שורה 149.

6. שרש נ': "דרוקא בטעה בלשוננו שהיה סבור להוציא פת חיתין בפי' והוציא סתם... אבל לא טעה בלשוננו היה אסור בכל פת... כמו שכתב המרדכי בהדיא בפרק ג' דשבעות בשם ראבי"ה, ובפרק א' דקידושין חזר וכתב וכתב סתם המרדכי בעין שיטה זו...".
לפנינו בכל כי"י (אולם, בפרק ב'), סי' ס"ג, שורה 235.

7. שרש פ"ר: "חרם ותקנות ר"ג מאור הגולה אשר כתב עליה רבינו מאיר דלא מפקע' קדושין, כמו שכת' המרדכי בשמו בקדושי' ריש פ' האומר וז"ל: ואין שייך כאן לומר' כיון שעבר השליח על תקנת חרם ר"ג מאור הגולה... וכמה עבירו' דאוריית' ורבנן תפסי קדושין, עכ"ל".
לפנינו בכל כי"י, סי' ס"ח, שורה 23.

8. שם: "וכן מוכיח נמי מתשוב' אחרת שהשיב רב' מאיר... וז"ל: אשר שאלת על ראובן ששלח את שמעון לקדש לו אשה וכו'... וח"ו לא נתכוונתי כו' אף כי יש לי אשה אחרת... כ"ש שלא נתרצית לשליח משום חרם רבי' גרשון ז"ל שהשליח יש לו אשה אחרת, עכ"ל".

מלשון מהרי"ק לא מוכח אם מביא תשובה זו מן המרדכי או לא. אמנם, התשובה נמצאת לפנינו, בכל כי"י, סי' ס"ח, שורה 33. אבל, מהרי"ק מצטט ממנה לפי גירסתה בתשו' מהר"ם, ד"פ, סי' תתקט"ו, ואותה גירסא אינה לפנינו באף כי"י. יוצא, א"כ, שאי אפשר לקבוע אם מצטט מן המרדכי או לא, אבל יהיה איך שיהיה, או שישנו בכל כי"י או שאינו באף כי"י, ואין הבדל בין כתבי היד. לענין החשבון נניח שהוא מצטטה מן המרדכי (וכן משמע קצת מ"מוכיח" במקום "מוכח"), ושחסר בכל כי"י לפי גירסתו.

9. שם: "אם ראוי לחוש עליהם אע"ג דלית בהו שוה פרוטה כדשמואל... דפסקו דלא כשמואל, הלא המה ה"ג כמו שכתב המרדכי בשמם בפר' קמא דקידושין".
לפנינו בכל כי"י, סי' י"ב, שורה 132.

10. שם: "...מ"מ נרלע"ד דיש לחוש לקדושי' ולהצריכ' גט מהמקדש ראשון שהרי רבו האוסרים, הלא המה ר"ח וראב"ן כדכתב המרדכי בשמם בפ"ק דקדושי'...".
לפנינו בכל כי"י, סי' י"ב, שורה 131.

11. שרש ק"א: "ושוו כל הפוסקים מלבד הסמ"ג שהמקדש בעד אחד אין חוששי לקידושי ואפילו שניהם מודים. ואף על גב שכתב הסמ"ג וכן המרדכי בשם רא"ם דיש להחמיר..."
לפנינו בכל כי"י, סי' פ', שורה 281.

12. שרש קי"ח: "דנכסי הגוי הרי הן כמדבר וכו', ונאמר דאע"ג שפירש שם ר' שמואל (רשב"ם) שאותו ישראל השני שהחזיק בה נקרא רשע, דלא גרע ממהפך בחררה וכו', וכן כתב המרדכי בשמו בקדושין פרק האומר..."
לפנינו בכל כי"י, סי' ע', שורה 73.

13. שרש קל"ב: "ואשר רצית' לדקדק מתוך לשון המרדכי דכתב דה"מ כשקנה הדבר בשויו כו' דמשמ' דאם היה קונה הדבר בזול דלא הוה מקרי רשע..."
לפנינו בכל כי"י, סי' ע', שורה 64.

14. שם: "וכן כת' המרדכי נמי בשם אביאסף בפ"ג דקידושין וז"ל: וה"מ כו' אבל דבר הפקר... דהא דתנן בהנזקין עני המנקף... וסמך העני על זה, והא דאומר בפרק לא יחפור... ואומר מרחיקין מצודת הדג... א"נ אינו יכול למצוא במקום אחר, עכ"ל..."
לפנינו בכל כי"י, סי' ע', שורה 64 ואילך.

15. שרש קע"א: "שרעת המרדכי נוטה לגירס' דגרס רבינו שלמה דלא חיישינן למיעוטא שהרי כתב בפרק האיש מקדש וז"ל: מיעוטא מקדשי והדר מסבלי ורובא מקדשי (צ"ל מסבלי) וכו' כך גרס רבינו חננאל והאלפסי... אבל ה"ג ברוב הספרים, לא צריכא דרובא מקדשי... חוץ לחומה לנו, עכ"ל..."
לפנינו בכל כי"י, סי' ס"ו, שורה 257 ואילך.

16. שם: "והרי כתב המרדכי בפרק האיש מקדש וז"ל: רב הונא אמר חוששין לסבלונות פירש רש"י וכו' עד ול"נ לראבי"ה ולשאר הגאונים... חיישינן לסבלונות עכ"ל..."
לפנינו בכל כי"י, סי' ס"ה, שורה 250 ואילך.

גיטין

17. שרש י"ח: "כדכת' המרדכי ס"פ הנושא וכן פר' השולח מדהיא דלא שנו אלא שלא נישאת כו'..."
לפנינו בכל כי"י סימן פ"א.

18. **שרש כ"ג:** "וכן נראה בהדיא גם מתוך מה שכתב המרדכי בפ' הנזקין וז"ל: וששאלתם אם יכולים להשביעו אם הוא כדבריו שמנחו אבי יתומים כו' עד וגדולה מזו כתב בעל העיטור דנר' לו דפלוגתא דר' ורשב"ג כו' דפליגי בפלוגת' דאבא שאול ורבנן דר' אומר דצריך לחשב באחרונה באפוסטרופוס שמנחו ב"ד ס"ל כרבנן דאמר לא ישבע הלכך צריך לכל הפחות לחשב עמהם באחרונה ורשב"ג אמר כאבא שאול דאומ' ישבע וסיים בדבריו הלכך מנחו אבי יתומים דאפסיק דילכת' כאבא שאול דאומ' לא ישבע וצריך לחשב כיון דלא ישבע עכ"ל רבי' מאיר שהרי מסיים בסוף ושלום".

לפנינו בכל כ"י, סימן קי"ב שורות 28–36 (בא₄ **בהילס** יש דילוג ע"י הדומות וחסר "דפליגי בפלוגתא דאבא שאול ורבנן").

19. **שרש כ"ו:** "ואף כי כת' רבי' נתנאל מקינן דשליח להולכה נמי צריך עדים שעשאו שליח כאשר כתוב בהגה אחת סביב מרדכי אחר שראיתי שם כתוב בהדיא דחומרא בעלמ' הוא ופשיט' דבמקום עיגון אין להחמיר בדבר שאין בו אלא משום חומרא בעלמא".

ליתא בכל כ"י.

20. **שם:** "...בכולם כתו' פלכ"פ ולא פלוני בן פלוני וכ' בטופס רבינו משה מקולונייא כתו' פלוני בר פלוני וכן במרדכי בטופס שטר השליחות כתו' פכ"פ ומסתמ' ה"ה בגט".

לפנינו בהלכות הגט שורה 129, 130, 147, 152.

21. **שרש כ"ט:** "ועל זה כת' המרדכי וז"ל שאל רבי' ברוך את רא"ם של מעשה שבא ראובן וצווח על הקהל וכו' עד ובגיטין פר' השולח גבי ההוא עבדא דבי' תר' קם חד מנייהו שחרריה לפלגי' דילי' וכו' עד מוקמינ' לי' אפוסטרופ' לינוקא ומקרקש ליה זוזי וכת' לי' גיטא דחירותא על שמי' י"ל דשאני הת' וכו'. ותו דשאני הת' משם קנסא כדמסיק הת' כאשר עשה כן יעשה לו עכ"ל".

לפנינו בכל כ"י, פ"ד סי' צו, שורות 373–391.

22. **שרש נ"א:** "וכן משמע נמי מתוך מה שכתב המרדכי בשבועות ובגיטין פרק השולח דודאי יש היתר לחרמות שלנו שהרי כתב וז"ל על דעת המקום ועל דעת".

לפנינו בכל כ"י, סי' פ"ג, שורה 242.

23. **שרש ע"ו:** "והוא ששנינו שם דאם אמר להם ואמרו לו דאם שלו נשחט

ראשון שהם אוכלים עמו ואע"ג דקדמ' לקיחתו לשחיתת' כמו שדקדק רבי' שלמה בריש' דההיא כדכת' המרדכי ריש פ' השולח".
לא נמצא בא₄ בהלק ונמצא בדא₁ גו₂ יספצצ₁ רש בסימן ע"א.

24. שם: "וכתב המרדכי פ' כל הגט וז": המלוה מעות את הכהן ומוקי לה בגמ' במכירי כהונה דלא אתן לידיה ולא הופרשו עדיין יכול להקנות וטעמ' משום דכל מתנת כהונה חשיב מתנה מועטת ואסור לחזור בו כדאמ' פ' הזהב כו' עד ומיהו אם בדיעבד חזר בו חזרה גמורה היא וכן פסק הר"ם בנתינת מצוה דמוהל ובעל ברית עב"ל".

לפנינו בכל כי"י, סי' ס"ז, שורה 108 ואילך. בא₁ ויספצצ₁ קש חסר "פסק מהר"ם".

25. שרש צ"ב: "מ"מ כמה פוסקים ראשונים ואחרונים פסקו דנאמן אדם לומר פרוזבול היה לי ואבד ולא חלקו בין זמן זה לזמן התלמוד ואפי' האחרונים כגון רבי' יחיאל מפרי"ש והביאו המרדכי פר' השולח".
לפנינו בכל כי"י סימן צ"א שורות 306-308.

26. שם: "ואם כי כת' המרדכי שם בשם הרבה פוסקים ג"כ דבזמן הזה אינו נאמן בלא שבועה...".
לפנינו בכל כי"י, סי' צ"ב, שורות 325-327.

27. שרש צ"ח: "וכן כתוב במרדכי גדול וזה לשונו: ועל כן יכתוב כל שני השמות כו' עד פירוש שיעשה כל שני השמות שם שיש לו במקום הנתינה והיינו במקום שאשתו עומדת שם עיקר ושם שיש לו במקום הכתיבה דהוא מקום שהוא שם יעשו טפל ויכתוב בו אני פלוני שם מקום הנתינה דמתקרי פלוני דהיינו שם מקום הכתיבה כדאומ' בתלמודא אנא בר הדיא דמתקרי אייא מורי עב"ל".

לפנינו בכל כי"י, סי' ע"ח, שורות 155-159.

28. שם: "והנה מצאתי ההגה סביב המרדכי גדול וזה לשונו גם בנפשיכי שכתוב יוד בין שין לכף הר"ר יוסף הנהיג למונעה מלכתוב דמשמ' שיש לו לאדם שתי נפשות והיה כתוב בנפשיכי...".

ליתא בכל כי"י בהלכות הגט ונמצא בו₂ בגליון עי"ע (שורה 179 ואי').

29. שרש ק"ו: "כ"ש וכ"ש בהיותו נכתב ונתן במקום אחד ושם מכירין שם רפאל ולא שם דיחיאל וכן יש לכתוב אנא רפאל דמתקרי יחיאל המכונה פוא"ה כמו שכתבו התוס' וס"ה וסמ"ג והמרדכי".

לפנינו בכל כי"י, סי' ע"ח, שורות 167-169.

30. שם: "שהרי השיב רבינו יצחק בר' אברהם ומביאה המרדכי בפרק בתרא דגיטין וז'ל: ומה שקורין בורי"ש נראה בעיני דכיון שמתוך מקו' דירת האיש ומקו' כתיב' הגט מוכיח כו' עד ומה על נהר יי"ר ואנו כותבין על נהר קיי"ר כיון שאי' שום אות בלשון לעז כך שוה היו"ד כמו הקו"ף וכו' וכן נהר שי"נא שכותבי' ש"נא בלא יו"ד כך לשונם לומ' ש"נא כי גם בלשונינו אומר' אותו לפעמים עכ"ל ריצב"א".

לפנינו בכל כי"י, סי' ר"ה, שורות 87-93.

יוצא, א"כ, שמתוך שלשים הבאות מן המרדכי לקידושין וגיטין בשו"ת מהר"י קולון לא מצאנו אף הבדל בין כתבי היד חוץ ממספר 23 שהוא פרפרזה. מזה שמצטט מהר"ק נמצא בכולם, או חסר בכולם.

י"ג. הבאות מרדכי לקידושין וגיטין בשו"ת בית יוסף

דיני קידושין

1. שאלה א': "שכתב במרדכי ז"ל: ויש מפרשים כגון דאמר קדשתיך וכו' ואע"ג דתנן לקמן וכו' הכא חיישינן לסבולונות".
לפנינו בכל כי"י, סי' ס"ה, שורה 253.

2. שאלה ב': "שהרי במקדש בעד אחד הסכימו כל הפוסקים, ראשונים ואחרונים, זולת סמ"ג והמרדכי בשם הרא"ם דאין חוששין לקידושין".
לפנינו בכל כי"י, סי' פ', שורה 281.

3. שאלה ו': "וטען כנגדו מדברי המרדכי בראש פ' האומ', דאין לומר כיון דעבר על תקנת חרם ר"ג משום הכי כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש וכו' דהא חייבי לאוין ושגויות וכמה עבירות דאורייתא ורבנן תפסי קידושין, ע"כ".
לפנינו בכל כי"י, סי' ס"ח, שורה 23.

4. שאלה ז': "וגם המרדכי ז"ל כתב שם וזה לשונו ורילמ' שליחה שוייה באב יש לחוש יותר מבאדם אחר ... אם הבן ודאי עשאו שליח או ארצויי קמיה ושיתק ודאי גט צריכה, עכ"ל".

בלשון הזה נמצא רק בד, לפנינו סי' נ"ה, שורה 131, ע"ש בשו"ג.

5. שם: "והמרדכי ז"ל בפר' האיש מקדש וזה לשונו: וכת' ראבי"ה ז"ל מה שכתב רב אלפס ז"ל כרבינא... לא ישרו דבריו בעיני דודאי היכא שנתרצה האב לא פליג רבינ'".

לפנינו בכל כי"י, סי' נ"ז, שורה 147.

6. שם: "הרי המרדכי ז"ל כתב שם שיש לפרש דוקא כשאמר קדשתיך בפני פלוני ופלוני והלכו להם למדינת הים והיא כופרת... היבא דשלח לה סבלונות חייושין, עכ"ל".

לפנינו בכל כי"י, סי' ס"ה, שורה 253.

7. שם: "למה תפס כבוד תורתך בפשיטות בדברי המרדכי שנתאכלו המעות לא הוו קידושין".

נר' שכוונתו למה שלפנינו בכל כי"י, סי' נ"ח, שורה 160 ואילך.

8. שם: "ראפילו בשידכו אינה צריכה מיאון... וכתב המרדכי שכן פירש רבי' חננאל".

לפנינו בכל כי"י, סי' נ"ד, שורה 122. (בו, נמצא הענין אבל המילים "פירש ר"ח" חסרות).

9. שם (בראש העמוד כתוב שאלה יוד בטעות): "והמרדכי כתב מעשה אירע בקטנ' שהלך אביה למדינת הים וקדשוה אחיה ואמה... ושום הפגין האב... ורבינו מאיר ורשב"ם הודו לדבריה... ודוקא שישנן לקידושין בעין, עכ"ל".
לפנינו בכל כי"י, סי' נ"ח, שורות 153-167.

10. שאלה י"א: "נמצאתי במרדכי פרק האומר, כתוב בשם מהר"ם... וז"ל: ולא מהימן לומר טעיתי... דילמא לחומרא. אלמא ראפי' הוה אמרינן דדברים שבלב הוו דברים, גבי קידושין אמרינן לחומרא, ולא מהימן וצריכה גט, עכ"ל".
לפנינו בכל כי"י, סי' ס"ח, שורות 8-12.

דיני גיטין וגירושין

11. שאלה י"ב (עד ע"ב. לא במקומה והעיר על כך בדף ע ע"א "ותשובת הר' צייחא תמצאנה אחר תשובת י"ב לפי שנפל שגיאה ברפוס"): "ויש סוברין שאפי' בעל מנת צריך תנאי כפול ולפי סברא זו אפי' התנאי בלשון על מנת ולא כפלו כתנאי בני גד ובני ראובן ככל דיני התנאי אזי התנאי בטל והגט קיים ומגורשת מיד ונותן כתובה ולא מצי למימר מוטעה הוה דלאו כל כמיניה וזאת היא סברת ר"י ז"ל וכמו שכתב המרדכי ז"ל בפר' מי שאחזו".
לפנינו בכל כי"י, סי' קס"ד, שורות 90-94.

12. שם: "וכתב המרדכי ז"ל בפרק כל הגט וז"ל וראבי"ה ז"ל נראה דלגט ישן אין חוששין היבא שאינו עמה בעיר".
לפנינו בכל כי"י, סי' ס"ג, שורות 73-74 (בא₁יספצ₁ק חסר ולראבי"ה).

13. שם: "וכתב המרדכי ז"ל בפרק כל הגט וז"ל אבל בתשובת הגאון ז"ל ראיתי לחומרא כלישנא בתרא דפרקא קמא דכתובות".
לפנינו בכל כי"י, סי' ס"ד, שורות 89-90.

14. שם: "כמו שכתב המרדכי ז"ל בפרק כל הגט וז"ל וליחוש שמא פייס פירש רש"י ז"ל ובא עליה והוי גט ישן וקשה משלהי פרק מי שאחזו".
לפנינו בכל כי"י, סי' ס"ב, שורות 53-54 (בל חסר בדילוג ע"י הדומות).

15. שאלה י"ד: "כן כתב במרדכי דגיטין וז"ל השיב ר"י מלונדרוש היכא דאנו יודעים דזכות הוא לזה יכול אדם אחר לקבל גיטה שלא מדעתה ומגורש".
ליתא בכ"י חוץ מו₂ שזה חלק מהוספה ארוכה אחר שורה 155 בהלכות הגט.

16. שם: "העתיק גדול אחד הגהה שנמצא במרדכי ישן שהיה בידו ז"ל אמר אב"י נקטינן שלוח מתנה כשליח הגט למאי נפקא מינה להולך לאו כזכי דמי".
ליתא בכל כי"י (עיין לעיל בהבאות מהרי"א מספר 22).

יוצא איפוא, שגם בשו"ת בית יוסף כמעט שאין הבדל בין כתבי היד לגבי הבאותיו מן המרדכי לקידושין ולגיטין פרט לאותו מקום יחיד שבו גירסתו מתאימה לגירסת ד ולא לשאר כי"י, ושתי הבאות שחסרות בכ"י (מספר 15 נמצא בו₂ ובכ"י זה נמצאים הרבה הוספות). מה שמצטט ר' יוסף קארו מן המרדכי נמצא בכל כי"י.

כהן טוען שהרש"ש כתב הוספות והשלמות למרדכי שלפניו. היינו נוסח ריינוס, שביסודו הוא ד, על פי מרדכי נוסח אושטרייך, הגדול ממנו בהרבה. וביחוד אם נקבל גם שמהרי"ק קורא לנוסח אושטרייך בשם "מרדכי הארוך" או "הגדול" (עי' לעיל בסוף סי' ז), היינו מצפים שיתגלו לפנינו הבדלים ניכרים בין כתבי היד מבחינת ארכם, אם כתבי יד אלו משקפים נוסחאות שונות בדברי רבינו. ואין מסתבר לומר שהעבוד הגדול יותר נקרא ארוך על סמך הוספות מועטות שרק המעיין בו או הקוראו בעיון יוכל לעמוד עליהן. כך, למשל, אין לטעון שדא₄בי משקפים נוסח ארוך לקידושין כי בארבעתם מופיעה תשו' רש"י (סי' יט) שחסרה ביתר כתבי היד. האריכות של הנוסח הארוך צריכה להיות ניכרת על נקלה לפני שיכנו אותו בשם "ארוך". ואולם, אילו יכלנו לקבל את דעתו של כהן, שהכינוי ארוך מיועד להשוואה בין ספר המרדכי למרדכי קטן של רש"ש לא היינו רואים בכל זה בעיה. ולמרות זאת, דברי מהרי"ק "אמנם אין המרדכי ארוך מצוי אצלי פה מנוטאה, רק ראיתיו במשטר"י בהיותי שמה" מוכיחים שאין לקבל הנחה זו. ואם כן צריך לומר שלמרות ההבדלים בין כתבי היד עצמם, ובין כתבי היד לדפוס, לא הגיעו אלינו כתבי היד שאפשר לראות בהם מקור לנוסח הארוך או לנוסח הקצר.

באיזו מידה יש לזהות את כתבי היד כנוסח אושטרייך או כנוסח ריינוס? מן ההבאות המפורשות במהרי"א (טבלה I) נר' ברור שכתבי יד **א₄בג₁** מתאימים לגמרי לנוסח אושטרייך. וול דומים הרבה יותר לנוסח אושטרייך מאשר לנוסח ריינוס. **ז₂ק** הם שקולים (ומעניין הוא שמהבאות מהרי"א, רק אחת (א 3) נמצאת בד' בהגהות. ואילו לדעת כהן צריך לומר שבשש ההבאות שבהן **ז** מתאים לנוסח אושטרייך, סימון ההגהה נשמט. וגם צריך לומר, שאותו כ"י נוסח אושטרייך שממנו העתיק רש"ש את השלמותיו לנוסח ריינוס, היה שונה מ**א₄בג₁** לפחות בחמשה מקומות אלו ש**ז** מתאים לנוסח ריינוס ואין השלמה בצורת הגהה לנוסח אושטרייך). כתבי יד **א₁היספצ₁ש** אינם נראים כנוטים לנוסח אחד יותר מאשר לשני.

מן הבאות המפורשות במהרי"ב (טבלה II) מתחזקת הנטיה לזהות את **א₄בג₁** כנוסח אושטרייך, שהם מתאימים לנוסח אושטרייך כמעט ללא יוצא מן הכלל. אולם, כנגוד למהרי"א, **ו** נר' כנוסח ריינוס, ול אי אפשר לקבוע. **זס** משקפים את נוסח ריינוס מן ההבאות האלו (אבל גם כאן, רק במקום אחד (סי' גו) נמצא נוסח אושטרייך בד' בהגהות). וכתבי יד **א₁פצ₁קש** ידונו כקרובים לנוסח ריינוס.

מצרף ההבאות ממהרי"א ומהרי"ב (טבלה III) נוכל לקבוע ש**א₄בג₁** משקפים את נוסח אושטרייך, של הוא קרוב לנוסח אושטרייך, וש**א₁פצ₁** קרובים לנוסח ריינוס (ולמרות שהמספרים אינם מוכיחים, נראה שצריך לזהות את **ס** כנוסח ריינוס. עי' להלן בתאור יחסי כתבי היד).

בהגיענו להבאות שבמהרי"ק, המצב מתערפל יותר. מן ההבאות המפורשות (טבלה IV) נר' שאין אף אחד מכתבי היד משקף את נוסח אושטרייך יותר מנוסח ריינוס, ואפי' אלו שנראו עד כאן כאושטרייך. ומן ההבאות בשם "המרדכי הגדול" מתחזקת השערתנו ששם זה נרדף לנוסח אחר של ספר רבינו (אושטרייך) ואינו בא בניגוד לקצור המרדכי שנעשה ע"י רש"ש, שהרי שתיים מתוך שש הבאות אלו חסרות בכל כ"י, שכולם "ארוך" לפי דעתו של כהן, ואילו לדעתו גם הבאות אלו נצפה למצוא אותן בכ"י. יוצא, איפוא, שמצרף ההבאות שבמהרי"ק כל כ"י נראים כנוסח מורכב, שאין לזהותם כנוסח אושטרייך יותר מנוסח ריינוס, או להפך. (טבלה V).

כמו שכתבנו לעיל, ההבאות השונות במהרי"ק (טבלה VI) מוכיחות שהיו קיימות נוסחאות של דברי רבינו שאין לתלות את ההבדלים שביניהן בהבדלי אושטרייך מריינוס, וגם באלו יש הבדלים ניכרים בין כ"י, ומעניין הוא שבו **א₁ר** חסרות כל ההבאות האלו, וב**א₄בג** חסרות רובן. ואין לומר שבאמת חסרונות אלו משקפים נוסח אושטרייך, כנגוד לריינוס (שהרי **א₄בג₁ר** הם הם שנראו עד

כאן באושטרייך), כי גם בא₁ש (שער כאן נראו כריינוס) חסרות רוב ההבאות.

VIII אם נצרף את כל ההבאות שבמהרי"א,
מהרי"ב ומהרי"ק תראה הטבלה כזו

אושטרייך	ריינוס	
ד	11(12)	17(16)
א ₁	9	19
א ₄	22	6
ב	22(23)	6(5)
ג	21	7
ה	9(10)	9(8)
ו	13	15
ו ₁	18	5
ו ₂	12(13)	16(15)
י	12	16
ל	16(17)	12(11)
ס	12	16
פ	9	19
צ	10	18
צ ₁	9	19
ק	9	16
ר	21(22)	7(6)
ש	11	17

וניתן להסיק, א"ב, (1) שכל כתבי היד של דברי רבינו מורכבים הם, ואין לפנינו "נוסח טהור". (2) שא₄בגר (אולי גם ו₁) קרובים יותר לנוסח אושטרייך. (3) שא₁ספצצ₁קש קרובים יותר לנוסח ריינוס.

רשימות ההבאות בשם המרדכי ממסכתות קידושין וגיטין במהרי"א, מהרי"ב ומהרי"ק וב"י מוכיחות, שלמרות יכולתנו לזהות אחדים מבין כתבי היד כקרובים לנוסח אושטרייך או ריינוס, לשוא נחפש בהם עיקבות הנוסחאות השונות. ואפי' אותו סימן יחיד בקידושין (לפנינו בסי' יט) שמן הסברא היינו מצפים שישקף הבדל זה בין נוסחאות רבינו, מוכיח שאינו כן. הרי אם סימן זה הוא מנוסח אושטרייך, פלא הוא שחסר בגר ונמצא בצ₁, ואם הושלם על הגליון בא₁פש (שהם נוטים לנוסח ריינוס) על פי נוסח אושטרייך, למה לא השלימו הסופרים גם יתר הדברים שמצאו לפניהם בנוסח אושטרייך. וכן כל התוספות שב(א₂ג), אם מקורן בנוסח אושטרייך דוקא, למה חסרות הן בא₄גר (שהן כה קרובות לג, עי' בתאור כ"י). ואותה תשובה של מהר"ם שמהווה סימן בפני עצמו בי (עי' בקידושין, סי' פ' בש"נ), הרי מוצאה מכ"י שקשה לזהותו או כנוסח

אושטרייך או כנוסח ריינוס. ואם תשובה זו מקורה דוקא בנוסח אושטרייך, למה חסרה היא בא⁴ג⁴ג⁴? וכמו כן התוספת בי בקידושין סי' ל"ו, שאינה מופיעה באף מקום אחר. ויש לציין גם שבכתב יד ר ישנן שתי הוספות (סי' י"ח, שורה 173; סי' ס"ז, שורה 297) שאילו מקורן היה בנוסח אושטרייך דוקא היינו מצפים למצוא אותן גם בא⁴ג⁴ג⁴, שגם הם קרובים יותר לאותו נוסח, והרי אינן באף מקום.

אם אין להכחיש את עדות הפוסקים³⁷, נמצאנו למדים שתוך שמונים שנה למותו של רבינו (תאריכו של ב) נתהוו שתי נוסחאות שונות של ספר המרדכי וכבר הותחל תהליך של השלמות בכל נוסח על פי הנוסח השני. ותוך מאה שנה (תאריכם של לפ) מצב התהליך הגיע לכך שקשה להבדיל בין כתבי היד מבחינת מקורותיהם. ההבדלים שביניהם, הן מבחינת ארכם הן מבחינת תכנם, אינם משתקפים במדה ניכרת.

בכולם נמצאת תערובת של נוסח אושטרייך ונוסח ריינוס. ובצרפנו לעובדות הללו מה שנוכחנו לדעת מן ההבאות השונות שבמהרי"ק (טבלה VI) נראה ברור שאם לא יתגלו עוד כתבי יד שיוכלו להבהיר את ענין הנוסחאות השונות ע"י היותם שונים בהרבה מכתבי היד שהגיעו אלינו עד עכשיו, הרי עלינו לראות את כתבי היד של המרדכי כנוסחאות פחות או יותר שלימות של דברי רבינו, ולא לראות את החסרונות או את היתרונות שבהם כמשקפים הבדלים בין נוסח אושטרייך לנוסח ריינוס אא"כ נמצא עדות ברורה בפוסקים שפיסקא זו או אחרת נמצאת רק בנוסח ריינוס או אושטרייך ולא בשני³⁸.

37. וראויה לתשומת לב מיוחדת דברי מהר"ם מפדוואה למהר"ם אלאשקר, בשו"ת מהר"ם מפדוואה, סי' כ"ט: "אמנם אעתיק למעלתך בסוף אגרותי דא תשובת מהר"ם באלה אשר היא לפני באריכות בספר שנתחברו שמה כל חידושי מרדכי שאינם במרדכי שלנו, והספר הזה ידעתי רק שלשה מהם אשר הם בארץ הזאת ... וכמותו הוא גדול כמעט כמו המרדכי שלנו. והיה ברעתי לסדר להדפיסו אך המדפיסים שבתו ממלאכתם כעת." מדברים אלה אפשר ללמוד: א) שעוד אחרי שנת 1522 ראה מהר"ם מפדוואה ספר המרדכי שהיה גדול פי שנים מן המרדכי שלנו. תשובה זו נשלחה למהר"ם אלאשקר בירושלים, שאלה הגיע רק אחרי 1522. ב) "מרדכי שלנו" של מהר"ם מפדוואה הוא כנראה מרדכי דריינוס (כמו של מהר"י קולין), ובכן מסתבר שאותם שלשה ספרים שהכיר בהם היו "מרדכי דאושטרייך". וחבל ששביתת המדפיסים גרמה לאבדן ספר יקר זה שרצה מהר"ם מפדוואה להביאו לדפוס. ולא נראה לנו רחוק לשער שאותה תשובת מהר"ם ב"ב הנזכרת בדברי מהר"ם מפדוואה (ושאינה נמצאת בסוף התשובה!), היא התשובה המבוקשת לעיל 6 ז.

38. כהן מעיר בהע' 281 (בסוף ההערה) על תשו' מהר"ם שהובאה בשו"ת תרומת הרשן, סי' שמ"ב שהועתקה ממרדכי דאושטרייך שהיא חסרה ברפוסים, וטעה, כי היא לפנינו בז, במס' ב"ב, סי' תפ"א. ודרך כלל, כל ההבאות של כהן מכתבי היד שהשתמש בהם וד צריכות בדיקה על פי יתר כתבי היד שלא השתמש בהם, ורק מבדיקה כזאת נוכל לברר אם ז הוא כה שונה מכתבי היד כמו שיוצא מדבריו. מן הסברא נ"ל שאין הברל כה גדול, וכהן הגיע למסקנתו על פי ב1 (אינו 1 שלנו) שהם הנוסחאות השלימות ביותר, אבל אילו

לאחר תום כמעט כל עבודתנו החלטנו לבדוק את מסקנותינו לאור ספרים אחדים שנתפרסמו מחדש בשנים האחרונות ע"י מכון ירושלים, והם: שו"ת מהרי"ל החדשות והישנות, ספר המנהגים לרבנו אייזיק טירנא, ומנהגי מהר"ש (רבנו שלום מנוישטט), וספר לקט יושר (בהוצאת מקיצי נרדמים). נתברר לנו לאחר הבדיקה שאין בקבצים אלו תגליות שיביאו אותנו לשנות את המסקנות שהגענו אליהם גם בלעד. הוי אומר שגם בהם מצאנו שהמצב מעורפל ושאותם כתבי יד שזיהנו אותם כקרובים יותר לנוסח אושטרייך או ריינוס נשארים קרובים יותר, אך לא זהים לגמרי. מכיון שכן לא ראינו צרך להביא רשימות מפורטות מכל הבאות המרדכי בקבצים אלו עם פירוט נוסחאות כל כתבי היד.

אמנם, מענין הוא להעיר על הבאה אחת שבשו"ת מהרי"ל (סי' ע"ו, עמ' קמ"א), וז"ל: "והם [של ריינוס] מדויקים הרבה יותר משל אושטרייך. ואודיעך איזה של ריינוס, [של ריינוס] רגילים להתחיל בב"ק, וערבי פסחים אין בהם ושערי דרב אלפס בשילחי שבועות אי' כת', ועוד כמה מקומות אית חילוקים אלא דדי לך בסימנים אלו, פוק עיין בהו". אם נשוה את דברי מהרי"ל לכתבי היד שלנו נובח שגם סימן זה של התחלה בב"ק אינו תואם את המציאות לחלוטין, אלא רק במקצת. כתב יד ר, למשל, שזיהנו אותו כקרוב יותר לנוסח אושטרייך הרי הוא מתחיל בב"ק. כתבי יד פצ שזיהנו אותם כקרובים יותר לנוסח ריינוס הרי הם מתחילים במס' ברכות. כתבי יד וזיל שלפי המסקנות שלנו אינם קרובים לזה יותר מאשר לזה הרי הם מתחילים כולם בב"ק. לדעתנו נראה, איפוא, שקבצים אלו אין בהם להביא אותנו לידי שינוי במסקנותינו הנ"ל.

תאור כתבי היד

כתב יד אוקספורד (=A₁)

כתב יד זה שבספריית בודליאני באוקספורד, תואר בקצור בקטלוג נויבאור, מס. 668 (Opp. 60). הוא כתוב על קלף, ומכיל 230 דפים (כך, לכל הפחות, נר' לנו מסרט הכ"י שעמד לרשותינו. ובכל אופן, ברור הוא שאין בו 278 דפים כפי שכתוב בקטלוג. אולם. דף 226 ממוספר בטעות כדף 276 במספרי הדפים). הכתב הוא אשכנזי – מרובע, וכנראה, מן המאה ה-14. לכל עמוד שני טורים, ובכל טור 44 שורות. הכתיב הוא מלא. מלים מקוצרות מסומנות על ידי נקודה אחת או קו קצר מאד מעל לאות האחרונה, וראשי תיבות על ידי נקודה בין שתי האותיות

עמדו לרשותו יתר כתבי היד היה ונאה שהמצב אינו כל כך ברור, הן ביחס לכתבי היד הן ביחס לד.

האחרונות, או על ידי שני קוים קצרים בין שתי האותיות האחרונות, או על ידי ... שלש נקודות מעל לאותיות האחרונות (כך, ביחוד בשמות, כגון רשם).

א₁ מכיל דברי רבינו על 23 מסכתות, הלכות גט, סדר ליל פסח, הלכות ט' באב, ותשובות השייכות לסדר נשים, לפי הסדר: ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנהדרין, שבועות, ע"ז, יבמות, כתובות, נדה, קידושין, גיטין, הלכות גט, חולין (אולם, לפני תחילת מס' חולין כתוב "סדר מועד"), ברכות, שבת, עירובין, פסחים, סדר ליל פסח, הלכות ט' באב, מועד קטן (שראשיתה מסומן "סדר חול המועד", ובדף 199 ע"א של כ"ר רשום "מס' מועד קטן", ובסוף המסכת כתוב "סליקא מס' שמחות"), ביצה, ראש השנה, יומא, סוכה, מגילה, תענית, תשובות השייכות לסדר נשים. החל ממס' יבמות, מופיעים מספרי סימנים בגוף הטקסט. המספר הראשון הוא "תרפ"ח". אמנם, הסופר אינו עיקבי במספור הסימנים, והשמיט מספרים רבים, כפי שיתבאר גם במס' קידושין.

הוספות ותיקונים בין השיטין הם נדירים מאד, אך יש הערות גלין בכל כתב היד, הן תיקונים והן הוספות שלמות.

מס' קידושין מתחילה בדף 124 ע"א, ומסתיימת בדף 134 ע"א, והיא מכונה "הלכות קידושין" בראשית המס', ו"מסכת קידושין" בסופה. מספר הסימן הראשון הוא "תתפ"ח" והמספרים מופיעים פחות או יותר בעיקביות עד מס' "תתקכ"ב" (סי' נ' כגוף הספר). כפי שיתבאר להלן, **א₁** הוא דומה ל**ספצ**.

מס' גיטין מתחילה בדף 134 ע"א, ומסתיימת בדף 147 ע"ב, והלכות הגט מתחילה בדף 147 ע"ב ומסתיימת 149 ע"א והיא מכונה "מסכת גיטין" ו"הלכות גט". מספר הסימן הראשון הוא תתקס"ה (סוף פרק א'), ומספר הסימן הבא הוא תתקע"א (פרק ב') ומשם המספרים ממשיכים פחות או יותר כסדר עד תתקפ"ז (ר' פרק ג'). המספרים דולגים לפרק ד', תתקצ"ט, ומשם זה ממשיך פחות או יותר כסדר עד סימן תתר"ו. משם זה דולג עד סימן תתס"ט, צ"ל תתרס"ט (פרק ז') וזהו המספר האחרון במסכת. כפי שיתבאר להלן, **א₁** דומה ל**ספצ**.

כתב יד אוקספורד (=א₂)

כתב יד זה שבספרי בודליאני באוקספורד, משתרע על שלשה ספרים, ותואר בקטלוג נויבאור מס. 545-547 (Opp. 6-8). ספרו הראשון מכיל 134 דפים, ספרו השני 123 דפים, וספרו השלישי 116 דפים, כולם כתובים על קלף. כתבי יד אלו הם של האלפס, שכתוב באותיות מרובעות אשכנזיות לאורך כל העמוד. מסביבו, לצד פנים, פרוש רש"י על הרי"ף (ועי' להלן, תיאור כתב יד ג), ולצידו הדיצוני פירוש אחר (עי' להלן). הפירושים בכתב אשכנזי רהוט, כנר, מן המאה

כתב היד מכיל דברי האלפס ופרוש רש"י על 23 מסכתות והלכות קטנות. לגבי הסדר, החסרונות והחלוקה לספרים השונים של כתב היד, עי' בקטלוג. נויבאור מזהה את הפירוש האחר הנ"ל כמורכב משני דברים. על מס' סוכה, עירובין, ביצה, מגילה, ותענית הוא מכנו מרדכי הארוך, השונה הרבה מן הדפוסים. לגבי שאר המסכתות, נויבאור מכנה את הפרוש האחר "פירוש אלמוני (הכולל בעיקר אוסף של פסקי רבנים, ובעיקר של המרדכי)". יוצא, לדבריו, שהפירוש אינו "מרדכי טהור", וכן מוכח במס' קידושין מריבוי המקומות שהסופר כותב "וכת' במרדכי" וכדומה, ומן המקומות הרבים במסכת שלשון א₂ היא כה שונה מלשון שאר כתבי היד, ונראה ברור שהיא קיצור או פרפרזה של דברי רבינו. ואולם, למרות ההבדלים בין א₂ לשאר כתבי היד, דומה הוא מאד לג' לגבי אותן הוספות שנמצאות בשניהם ושכג' הן מיוחסות לתוס' ובא₂ אינן מיוחסות לתוס'. אמנם, מה שמביא ג' בלשון "זוה מרדכי" (עי' להלן, תיאור כתב יד ג') אינו לרוב בצורת פרפרזה או קיצור, אלא כלשון המרדכי ממש. ולאמתו של דבר, נתלבטנו הרבה אם להכיל את א₂ בהוצאה הנוכחית, ביחוד מפני שרשימת שו"נ מא₂ היא לא רק מסובכת אלא גם תקשה על הלומד להשוות אותו לשאר כתבי היד בקלות. שהרי, מחמת הקיצורים והפרפרוזות רשום שינויי הנוסח מא₂ אינו רק למלים בודדות או פסקאות קטנות, אלא לשורות שלמות ולקטעים שלמים.

מס' קידושין מתחילה בכתב היד, בספר השלישי, בדף 65 ע"א, ומסתיימת בדף 78 ע"א. קיצורי מלים מסומנים בקו בסופן, וראשי תיבות בנקודות מעליהם. הכתיב הוא מלא-חלקי, וברור ונקי. כמעט שאין הוספות או תיקונים בכל המסכת, לא בין השיטין ולא על הגליון. לרוב, הפירוש כתוב רק לצד הפנים, אבל לפעמים ישנן שורות רחבות מתחת לטקסט האלפס. לעתים קרובות סופי טורי הפירוש כתובים שלא בשורות שלמות, אלא כל שורה קצרה יותר משלפניה, עד שנראה כמשולש. מספר שורות הפירוש הוא שונה מעמוד לעמוד, ולפעמים אינן ממלאות את אורך טקסט האלפס. והכל, כנראה, להתאים את דברי הפירוש לכתוב באותו עמוד באלפס ככל האפשר. במסכת גיטין השינויים היו כה גדולים שהחלטנו לא להשתמש בכתב יד זה.

כתב יד אוקספורד (=A₃)

כתב יד זה שבספריית בודליאני באוקספורד, מתואר בקטלוג נויבאור מס' 367 (Opp. 248), כולל משנה וגמרא בבלי למסכתות יבמות וקידושין, רש"י ותוספות, ומרדכי. כתב היד, על קלף בגודל קוורטא, מכיל 39 דפים, שבהם פנים הגמרא כתוב באותיות מרובעות אשכנזיות, ורש"י ותוס' מימין ומשמאל באותיות רש"י,

ומרדכי באותיות מרובעות קטנות בשורות אחדות בראש כל עמוד ובסופו. בשער כתוב "מסכת יבמ" ומסכת קידושין עם חידושי תוספות קודם שנדפסו מעולם ועם המרדכי". אבל ספק גדול הוא שנכתב בידי הסופר.

לגבי צורתו המפוארת של הפנים, וההבדלים בינו לבין הגמרא הנדפסת, עי' בנויבאור, ובהקדמת רבינוביץ בדקדוקי סופרים למס' ר"ה, עמ. 7 ("הקובץ התשיעי"). כתב היד היה בבעלותו של ברוך בן שלמה, בשנת תנ"ב (=1691). רבינוביץ משער שהוא נכתב בערך בשנת ק"נ (=1390).

בנוגע למרדכי, הכתיב הוא לרוב מלא. לפעמים הצלום שעמד לרשותנו מראה שהאותיות כהות ובלתי ברורות, עד שבמקומות אחדים אי אפשר לקרוא את כתב היד בודאות או אפילו בכלל. מקומות אלה מסומנים בהערות. הערות גליון ותיקונים בין השיטין נדירים מאד בכל כתב היד, ואין בכלל במרדכי עצמו. דברי רבינו מתחילים בעמוד הראשון של מס' קידושין, ומסתיימים כשפנים הגמרא עומד בדף טז ע"א של המסכת, וכוללים מתחילת המסכת עד מה שלפנינו סי' ע"ו, שורה 165 ("שטרח"). משם עד סוף המסכת לית'.

כתב יד אוקספורד (=A4)

כתב יד זה שבספריית בודליאני באוקספורד, תואר בקצור בקטלוג נויבאור, מס. 666-667 (Mich. 582-83). הוא כתוב על נייר בשני ספרים וכולל בסך הכל 537 דפים. הכתב הוא אשכנזי רהוט, וכנראה, מן המאה ה-14. הטקסט כתוב בשורות שלמות לרחב כל העמוד, ולכל עמוד בין 38-40 שורות. הכתיב הוא מלא, והסופר אינו מרבה יותר מן הרגיל בקיצורים או בראשי תיבות. לרוב, שמות של ספרים ואנשים מסומנים בקו מאזן מעליהם, ולפעמים גם התיבות הראשונות בסימן.

כתב היד מכיל דברי רבינו על 25 מסכתות, סדר ליל פסח, הלכות א"י וחלה, הלכות ט' באב, ליקוטי מיימוני, הלכות נדרים מספר המצות, הלכות הגט, הלכות גדה ומקואות, לפי הסדר: שבת, פסחים, סדר של פסח, עירובין, ביצה, ראש השנה, יומא (שאינו מסומן כיומא אלא "הלכות יום הכיפורים של אבי"ה כתי' בתשוב' הגאונים"). סוכה, מגילה, תענית, הלכות ט' באב, מועד קטן, הלכות א"י וחלה, זבחים, ב"ק, ב"מ, ב"ב (עד כאן בספר הראשון), סנהדרין, מכות, ליקוטי מיימוני (הכולל הלכות: קידושין ונישואין, גירושין, מכירה, זביה, שכנים, שלוחין, שכירות ושאלה, מלוה, טוען ונטען, שבועות, נדרים), הלכות נדרים מספר המצות, שבועות, ע"ז, חולין, יבמות, כתובות, קידושין, גיטין, הלכות גט, הלכות גדה, הלכות מקואות, גדה. כתב היד מתחיל בתקנת רבינו גרשום מאור הגולה (השוה סוף צ).

מסכת קידושין מתחילה בספר השני בדף 173 ע"א ומסתיימת בדף 184 ע"ב. כל המסכת מלאה וגדושה הערות ותיקונים, הן בין השיטין והן על הגליון. שמות הפרקים כתובים באותיות מרובעות גדולות (ושם הפרק הראשון באותיות מקושטות בכתרים), אולם שאר הכתב הוא באותיות קטנות. בצלום שעמד לרשותינו הרבה מן העמודים הם כהים, בלתי ברורים ומטושטשים, ורק בקושי אפשר היה לקוראם. כפי שיתבאר להלן, כתב יד א⁴ דומה מאד ל**בגור**.

מסכת גיטין מתחילה בספר השני בדף 184 ע"ב ומסתיימת בדף 211 ע"ב. הלכות הגט מתחילה בדף 211 ע"ב ומסתיימת ב-213 ע"ב. כל המסכת מלאה וגדושה הערות ותיקונים, הן בין השיטין והן על הגליון. בגליונות יש הרבה הוספות מהרי"ף, מפירושי רש"י וממקורות אחרים שכנראה התווספו לכתב היד בעת לימוד ספר רבינו. שמות הפרקים כתובים באותיות מרובעות גדולות, אולם שאר הכתב הוא באותיות קטנות. בצלום שעמד לרשותינו הרבה מן העמודים הם כהים, בלתי ברורים ומטושטשים, ורק בקושי אפשר היה לקוראם.

כתב יד בודפסט, בית הנכאות הלאומי-ההונגרי (=ב)

כ"י זה הוא הכ"י המפורסם שתאר בפרוטרוט ע"י ש. כהן בספרו על רבינו. מתיאורו הננו מביאים פרטים כדלהלן: הכ"י כתוב על קלף בגודל פוליו, ומכיל 336 דפים. בכל עמוד שני טורים, ובכל טור 42 שורות. הכתיב הוא כתב רש"י אשכנזי. כתב היד נכתב כולו בידי אדם אחד. לפי הקולופון ("ברוך רחמנא דסייען מריש עד כאן וברוך שפטרני והיה בעזרי ונתן לי כח לגמר ולסיים הספר מרדכי צוק"ל אלי אשר עזרני מכל צרה יפדני אשר נתן לי כח שסיימתי ספר זה כנכח ברוך הנותן לייעף כח. להנ"ב (=להנדיב ר') ישראל בהנ"ר אהרן כתבתיו בשנת גפ"ן. ה' יתברך יגן על כל ישראל בחפץ אמן סלה") יוצא שנכתב בשנת 1373. כתב היד מכיל דברי רבינו על 24 מסכתות, הלכות א"י וחלה ופרק כל הזבחים, וליקוטי המיימוני, לפי הסדר: שבת, פסח, עירובי, ביצה, ר"ה, יומא, סוכה, מגילה, תענית, מועד קטן, ברכות, הלכות א"י וחלה ופרק כל הזבחים, ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנה' מכות, ליקוטי המיימוני, שבועות, ע"ז, חולין, יבמות, כתו', קידו', גיטין, נדה והלכות מקואות. משבת עד סוף פרק כל הזבחים ישנם סימנים ממוספרים (מסימן א' עד שצ"ט). בב"ק הסימנים מתחילים שוב מאות א', אבל נפסקים באות י', ומשם ואילך אין סימנים ממוספרים בכלל. מדף 1 ע"א עד 18 ע"א יש לוח של הלכות הנמצאות במרדכי.

מסכת קידושין מתחילה בדף 301 ע"א, ומסתיימת בדף 308 ע"א. הכתיב הוא מלא, אבל לא מצאנו שהסופר השתמש באות יו"ד גם במלים ששמשו זה נראה לנו מיותר (כדברי כהן). מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן, וראשי תיבות

בשני קוים בין האותיות האחרונות. יש שהסופר מציין ראשי תיבות גם ע"י קוים מעל לכל האותיות (וביחוד בשמות, כגון: ר'א'ב'י'ה'). פרט למקום אחד בעמוד הראשון (לפנינו סי' ז', שורה 66) אין תיקונים או הוספות גליון בכל המסכת. מסכת גיטין מתחילה בדף 308 עמוד א' ומסתיימת בדף 326 עמוד א'. הלכות גט מתחילה בדף 326 עמוד א' ומסתיימת בדף 327 עמוד ב'. הכתיב הוא מלא, מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן וראשי תיבות בשני קוים בין האותיות האחרונות. לפעמים הסופר מציין ראשי תיבות (במיוחד בשמות) ע"י קו מעל לכל אות ואות (ר'א'ב'י'ה'). בתחילת כל פרק ולפעמים בתחילת סעיף חדש שאינו ראש הפרק יש קישוטים מסביב למלה הראשונה. בדף 311 עמוד ב' יש ציור של פני אדם. במסכת גיטין אין שום הוספות או תיקונים בגליון.

כתב יד ברלין (=ג)

כ"י ברלין מספר 6 (MS. OR. FOL. 11) מתואר בקטלוג של שטיינשניידר, חלק I דף 2-3, (הצילום שבידינו בא מבייר שטאטביבליותק Bayer Statbibliothek) בהמבורג, אבל זהו כ"י ברלין, והוא כתוב על קלף בשני ספרים, בכתב אשכנזי-רבני. ספר א' מכיל 364 דפים, וספר ב' 366 דפים. באמצע כל עמוד, באותיות גדולות, נמצא הרי"ף, ומסביבו, לרוב משלשה צדדים אבל לפעמים משני צדדים, אבל לא לצד הפנימי, נמצאים רש"י, תוספות ומרדכי. פירושו של רש"י מתחיל בראש העמוד. בסוף דבריו כתוב "רש"י", ובשורה הבאה מתחילים דברי רבינו או דברי התוספות. לרוב, דברי רבינו מתחילים ב"זה מרדכי", ולפעמים כתוב "זה מרדכי ותוס" או "זה תוס' ומרדכי", ולפעמים חסר לגמרי. לעתים קרובות קשה להבחין אם דברי התוס' הם חלק מדברי רבינו או לא, כי הסופר רגיל לסמן בתיבת "תוס'" בתחילת ובסוף דבריהם אם אינם חלק מדברי רבינו, אבל לא היה עיקבי. ביחוד לגבי הוספות אלו, ג דומה מאד לא², ועי' לעיל, בתיאור כתב יד א². כתב יד ג הוא מן המאה ה-14. ברוב העמודים מספר השורות של הפירושים הוא 45-50. בראש העמוד נמצאות 4 שורות של פירוש על כל רחב העמוד, ואח"כ שורות קצרות בצד החיצוני של העמוד, ותחת דברי הרי"ף מתחילות שוב שורות רחבות. מספר שורות שבר"ף, ורחבן שונה בכל עמוד ועמוד. בראש כל עמוד א' נמצא שם הפרק בפנה השמאלית העליונה. הדפים ממוספרים בכל ספר, וגם הסימנים ממוספרים (על הגליון).

כ"י ג מכיל בשני ספרים את דברי רבינו על 23 מסכתות, והלכות א"י וחלה, לפי הסדר: (ספר I) חולין, ברכות, הלכות א"י וחלה, שבועות, ע"ז, מגילה, שבת, עירובין, פסח, סוכה, ר"ה, יומא, תענית, ביצה, מו"ק, (ספר II) ב"ק, ב"מ, ב"ב,

סנה', מכות, יבמ', קידו', כתוב', גיטין. בספר I, בין ברכות להלכות א"י, נמצאות הלכות טומאה, ס"ת, מזוזה, תפילין וציצית של הרי"ף, אבל אין שם דברי רבינו. מסכת קידושין מתחילה בדף 263 ע"א, אבל דברי רבינו מתחילים רק בע"ב, ומסתיימת בדף 284 ע"ב, ודברי רבינו בדף 283 ע"ב. אין הוספות, השלמות או תיקונים על הגליון בכל המסכת אולם, לעתים נדירות ישנן הוספות בין השיטין. בשני מקומות במסכת מופיעים סימנים בג שלא במקומם בשאר כתבי היד (עי' בהע' לסי' ה' שורה 53 ובהע' לסי' פ"ד, שורה 32). הכתיב הוא מלא. מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן, וראשי תיבות בשני קוים בין האותיות האחרונות או ע"י נקודות על כולן (ביחוד בראשי תיבות של יותר משתי מלים). הסופר מסמן את סוף דברי רבינו ברוב הטורים במלים "ע"כ מרדכי", וכן לפעמים כותב את המלים הראשונות של הסימן הבא בסוף הסימן הקודם עם אותה דרך סימון. בדרך הסופרים, הוא משלים את השורות באות אחת או שתיים של המלה הבאה, ומעתיק את המלה כולה בראש השורה הבאה.

מסכת גיטין מתחילה בדף 338 ע"א ודברי רבינו מתחילים בע"ב, ונגמרת בדף 366 ע"ב. אין הלכות גט. בין דף 340 ודף 341 חסרים כמה דפים והם נמצאים בדפים 199-206 באמצע מסכת סנהדרין. כנראה זה נגרם ע"י טעות כריכה. מכאן אפשר להוכיח שמספרי הדפים הם מאוחרים. בדף 356 למטה כתוב *Hic Dus Folia Desunt*. בדף 354 ע"א מסומן השם שמשון בציוור וכנראה שם הסופר של חלק זה היה שמשון. בכמה מן הפרקים סדר הסימנים בכ"י זה שונה משאר כתבי היד (חוץ מה) – עיין למשל דף 348 ע"ב, במהדורנו ס"ס קי"א בשו"נ שבו הדילוג שוה לג, ועיין למשל בפ"ט דף 362 ע"א ו-ע"ב – במהדורתנו סוף סימן קצ"ה בשו"נ.

אין הוספות או תיקונים בגליון אבל לפעמים נדירות יש הוספות בין השורות (למשל דף 340 ע"א בדברי רש"י). הכתיב הוא מלא. מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן, וראשי תיבות בשני קוים בין האותיות האחרונות או עם נקודות על כולן. הסופר מסמן את סוף דברי רבינו ברוב הטורים במלים "ע"כ מרדכי" וכן לפעמים כותב את המלים הראשונות של הסימן הבא בסוף הסימן עם אותה דרך סימון. בדרך הסופרים הוא משלים את השורות באות אחת או שתיים של המלה הבאה, ומעתיק את המלה כולה בראש השורה הבאה. קטעים שסומנו בתחילה ובסוף כ"תוס" לא הועתקו בשו"נ.

דפוס ראשון (=ד)

ספר המרדכי נדפס בדפוס ראשון של הרי"ף, קושטא רס"ט (1509). דברי רבינו מודפסים אחר הרי"ף על כל מסכת ומסכת. לכל עמוד שני טורים, מודפסים באותיות רש"י. הדפוס הראשון כולל הגהות המרדכי על כל מסכת.

דברי רבינו וההגהות על מסכת גיטין משתרעים על 17 עמודים, 33 טורים ומחצה. בסוף המסכת נמצאות הלכות גט ב-3 טורים. אחרי הלכות גט מודפסים 6 טורים של הגהות ממסכת גיטין. הסימנים אינם ממוספרים.

דברי רבינו וההגהות על מסכת קידושין משתרעים על 9 עמודים, בסך הכל 17 טורים ועוד ב' שורות בטור ה-18. החל מהעמוד התשיעי, הטור השני, "גם אלו הגהות דשייכי לעיל ממסכ' קידושין" המשתרעות על 9 טורים נוספים, ועוד 11 שורות לרוחב כל הדף בעמוד הבא. הסימנים אינם ממוספרים.

ד כולל דברי רבינו על 23 מסכתות וגם הלכות קטנות, סדר ליל פסח, הלכות ט' באב, הלכות חול המועד והלכות נדה ומקואות, לפי הסדר: ברכות, הלכות קטנות, שבת, עירובין (ובסופו 6 טורים של הגהות נוספות על מס' שבת), יום טוב, ר"ה, יומא, סוכה, מגילה, פסחים, סדר ליל פסח, תענית, הלכות ט' באב, הלכות חול המועד, מועד קטן, חולין, ע"ז, יבמות, כתובות, קידושין, גיטין, הלכות גט, ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנהדרין-מכות (שנים אלו הם ביחד כשם שב"ק עצמו מס' מכות היא חלק מסנהדרין). הלכות נדה ומקואות (נדפסות אחרי מס' שבעות), שבעות.

כתב יד המבורג (=ה)

כ"י המבורג מס' 175 (21) מתואר בקטלוג של שטיינשניידר, דף 64-66. הכ"י כתוב על נייר וקלף ומכיל 534 דפים. בכל עמוד ששה טורים (ובכל טור, לרוב, 46 שורות). אולם, הסופר לפעמים צירף טורים, ז.א., עשה טור אחד משנים או שלשה טורים. הדבר היה תלוי, כנראה, בסידור פירוש הר"ן לדברי הר"ף - וכדברי הסופר בקולופון: "... כתבתי זה הספר מהרי"ף עם הפירוש אשר עשה בו הרב ר' נסים ז"ל ושערתי בו בכל משנה ומשנה הלכה והלכה דברי המרדכי ז"ל וכל פסקיו וגם מסקנות הריב"א ז"ל...". לכן יצא, לפעמים כשהיה לפניו רק פירוש הר"ן לר"ף, היה מצרף טורים. הכתב הוא ספרדי. מדברי הקולפון ("... חתמתי שמי פה היום עשרים וחמשה לחדש אלול שנת מאתים וארבעה עשר לפרט האלף הששי ליצירה הוא יום שמונה עשר לחדש שטימברי שנת א' וארבע מאות וחמשים וארבע להריון...") יוצא שנגמר בשנת 1454 על ידי הסופר נתנאל בן נחמיה כספי "לאדני החכם הגדול המפורסם מאי' מרדכי טודרוס נתן נר"ו אשר מקום מושב כבודו ומחנהו כהיום בעיר אוניון יעה"א".

כ"י ה מכיל את הרי"ף, הר"ן, מסקנות הריב"א, ס' ההשלמה (עד מסכת מגילה) ודברי רבינו על 14 מסכתות, ונוספו הלכות א"י ותשובות השייכות לסדר נשים שבמרדכי לפי הסדר: ברכות, תענית, מגילה, יום טוב, ר"ה, יומא, סוכה, פסחים, שבת, חולין, ע"ז, הלכות א"י, קידושין, כתובות, גיטין, הלכות הגט,

תשובות השייכות לסדר נשים. בראש כל טור וטור מסומן שם הספר, הריא"ף, הר"ן, מרדכי, ריב"א.

מסכת קידושין מתחילה בדף שט"ז ע"א ומסתיימת בדף שנ"ז ע"א (אולם, תחת המספר העברי שבפינה השמאלית העליונה של כל עמוד א' נוסף מספר ערבי, ולפי מספרים אלו מתחילה המסכת בדף 316 ע"א). בדף שמ"ג ע"ב (344) טעה הסופר וכתב "הריא"ף" על הטור הפנימי, והוא באמת המרדכי. בשלשה מקומות מופיעים סימנים בה שלא במקומם בשאר כתבי היד, עי' בהערות לסי' ו', לסי' מ"ו, ולסי' ע"ו. הכתיב הוא חסר. לרוב, הסופר משלים את ראשי התיבות שמצא במקורו (או, לפחות, שמופיעים כראשי תיבות ביתר כתבי היד). אבל ראשי תיבות הרגילים ביותר (כגון: רש"י, ר"י, ראב"ה, אע"ג) אינו ממלא, והם מסומנים בשני קוים בין האותיות האחרונות. מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן. אם טור נגמר באמצע משפט, הוא חוזר על המלה האחרונה (או שתי המלים האחרונות) בראש הטור הבא. הסופר רגיל למלא את השורה באות אחת או שתיים של המלה הבאה ולהעתיק את המלה כולה בראש השורה הבאה. כמעט שאין הוספות ותיקונים, לא על הגליון ולא בין השיטין.

מסכת גיטין מתחילה בדף 435 ע"ב ומסתיימת בדף 494 ע"א. הלכות הגט לרבינו מתחילה בדף 494 ע"ב ומסתיימת בדף 495 ע"א. סדר הפרקים כפי הגמרא שלנו חוץ מפרק ה' (הנזקין) הנמצא בסוף המסכת. בדף 491 ע"ב בגליון הסביר הסופר בעצמו למה שם את פ' הנזקין בסוף "פרק זה אין פה מקומו כי [אין(?)] כתו' בריא"ף אחר פרק השולח אך כתבתיו בסוף מסכתא כי לא נמצא בו פי' לר"ן". בכמה מקומות סדר הסימנים בכ"י שונה משאר כתבי היד (חוץ מג, עיין לעיל). למשל דף 442 ע"א (במהדורינו סוף סימן כ' בשו"נ) ודף 490 ע"ב (במהדורינו סוף סימן ר"ז בשו"נ). הכתיב הוא חסר. לרוב הסופר משלים את ראשי התיבות שמצא במקורו או לכל הפחות אלו המופיעים כראשי תיבות ביתר כתבי היד. לפעמים הוא טעה בפענוח ראשי התיבות. כגון הב"ע הוא פענח כ"הבעל" במקום "הכא במאי עסקינן". כשהוא משתמש בראשי תיבות הוא מסמן אותם על ידי שני קוים מעל לאותיות האחרונות. מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן. שתי נקודות בצורה זו: מסמן שהוא החסיר דבר מה. ושתי נקודות בצורה זו: מסמן תיקון של הסופר בגליון. שתי נקודות מעל למלה מסמן שהסופר טעה. אם טור נגמר באמצע משפט, הסופר חוזר על המלה האחרונה (או שתי המלים האחרונות) בראש הטור הבא. הסופר רגיל למלא את השורה באות אחת או שתיים של המלה הבאה ולהעתיק את המלה כולה בראש השורה הבאה. הוספות בגליון או בין השורות הן נדירות מאד.

כתב יד ויגה (=1)

כ"ו שבספריה המלכותית בוינה, מס' 208, תואר בקטלוג שורץ I 73. כתב היד כתוב על קלף ומכיל 350 דפים, כל דף 23.5×17.3 ס"מ. הכ"י מן המאה ה"ו, ונעשה בידי שנים או שלשה סופרים, בכתב אשכנזי-רבני. הסופר הראשון כתב 37–38 שורות לכל עמוד, והשני 38–49 שורות לעמוד. הסופר השני התחיל בדף 141 ע"א, שש שורות מלמטה, והשלישי (כנראה) בדף 271 ע"א. בסוף הכ"י ישנן שתי חתימות של הצנזור.

הכ"י מכיל דברי רבינו על 25 מסכתות וגם הלכות עדות מהמיימוני, הלכות יין נסך, הלכות א"י, הלכות ט' באב, סדר של פסח, שמחות, והלכות הגט לפי הסדר: ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנהדרין, הלכות עדות מהמיימוני, שבועות, מכות, ע"ז, הלכות יין נסך, שבת, בר', הלכות א"י, מגילה, מו"ק, הלכות ט' באב, עירובין, ביצה, ר"ה, סוכה, פסח, סדר של פסח, תענית, יומא, שמחות, זבחים, חולין, יבמות, קידושין, גיטין, הלכות הגט, כתוב, נדה.

מסכת קידושין מתחילה בדף 289 ע"א ומסתיימת בדף 299 ע"א. הכתיב הוא מלא רגיל (אולם, לפעמים, "עסיקי" במקום "עסקי"). והסופר אינו מרבה יותר מן הרגיל בקיצורים וראשי תיבות. מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן, וראשי תיבות בשני קוים בין האותיות האחרונות או בקו אחד מעל לכל המלה. ישנם השלמות ותיקונים על הגליון (אבל מעט מאד בין השיטין) שנכתבו בידי אנשים שונים. הסימנים אינם ממוספרים, אבל לרוב יש שני קוים בסוף הסימן. הפיסקאות שבראש הסימנים ארוכות ושלמות הרבה יותר בו מאשר בשאר כתבי היד (עי' להלן, סכום של כתבי היד).

מסכת גיטין מתחילה בדף 299 ע"ב ומסתיימת בדף 316 ע"א. הלכות הגט מתחילה בדף 316 ע"ב ומסתיימת בדף 317 ע"ב. הכתיב הוא רגיל, והסופר אינו מרבה יותר מן הרגיל בקיצורים וראשי תיבות. מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן, וראשי תיבות בשני קוים בין האותיות האחרונות או בקו אחד מעל כל מלה. ישנם השלמות ותיקונים על הגליון שנכתבו בידי אנשים שונים (ראה בשו"נ). הסימנים אינם ממוספרים, אבל לרוב יש שני קוים בסוף סימן. הפיסקאות שבראש הסימנים ארוכות ושלמות הרבה יותר בכ"י זה משאר כתבי היד. הרבה פעמים כ"י משתמש בצורה העברית ושאר כתבי היד בארמית (למשל שיכולים, דיכולים וכדומה).

כתב יד ויגה (=1)

כ"ו שבספריה המלכותית בוינה, מס' 2, מתואר בקטלוג שורץ I 72. כתב היד מכיל 242 דפים וכתוב על קלף, כל דף 35.5×49 ס"מ. הוא נעשה בידי

שלשה סופרים (שם הסופר השני ברוך, והשלישי שלום) בכתב אשכנזי-רבני. הסופר הראשון כתב 49-51 שורות לכל דף, והשני והשלישי 51 שורות לכל דף. בכל עמוד שני טורים. הסופר השני התחיל בדף 14 ע"א והשלישי בדף 174 ע"א. לפי הקולופון (ביום שישי בשבת ב"ב ימים לחודש ואדר השני חמשת אלפים ומאה וחמישים ושנים לבריאת העולם השלמתי ספר מוה"ר מרדכי זצ"ל להנדיב ר' שמריה בר' משה הקב"ה יזכיהו להגות בו הוא וזרעו וזרעו עד סוף כל הדורות דכתי' לא ימושו מפיו ומפי זרעך אמר ה' שלום הסופר לא יוזק לא היום ולא לעולם עד שתעלה פרה בעולם) יוצא שנכתב בשנת 1392. כתב היד מכיל את דברי רבינו על 23 מסכתות, הילכות ט' באב, הילכות א"י וחלה, ליקוטי מיימוני, סדר של פסח והילכות גט לפי הסדר: שבת, פסחים, סדר של פסח, עירובין, ביצה, ראש השנה, יום הכיפורים, סוכה, תענית, הילכות ט' באב, מועד קטן, ברכות, הילכות א"י וחלה, מגילה, בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין, מכות, ליקוטי מיימוני, שבועות, עבודה זרה, חולין, יבמות, כתובות, גיטין, הילכות גט, נדה.

מסכת גיטין מתחילה בדף 229 ע"א ונגמרת בדף 234 ע"ב, והלכות הגט מתחילה בדף 234 ע"ב ונגמרת בדף 235 ע"ב. כתב היד הוא קצר מאוד כפי שאפשר לראות ממספר העמודים במסכת גיטין. כתב היד מתחיל בפרק ב' (סימן ל' שורה 6 במהדורינו). בכל פרק (חוץ מפרק ח' והלכות הגט) נמצא חלק ראשון של הפרק מלה במלה, ואח"כ הסופר דילג לסוף הפרק וממשיך שם מלה במלה. ז"א שבכל פרק חסר אמצע (ורוב) הפרק. אין הערות בגליון או בין השורות במסכת גיטין חוץ משם הפרק שנכתב בגליון.

כתב יד וורצ'לי (=2)

צילום כ"י זה נמצא במכון לתצלומי כ"י בספריה הלאומית. בכ"י שני טורים בכל עמוד עם הרבה הוספות בגליון, רובם שו"ת הרשב"א. יש הרבה הוספות בתוך הטקסט (המופיעות כמו שהשגות הראב"ד מופיעות במשנה תורה עצמו). כ"י זה מכיל הרבה דברים שלא נמצאים בשאר כ"י, והוספות אלו מופיעים באמצע סימן או פרק ולפעמים בסוף הפרק. בנוסף למרדכי כ"י מכיל את ספר בעלי נפש לראב"ד ואגרת הקדש לרמב"ן. מתוך הקולופון ("אני נתנאל טרבוט בן מהר"ר לוי איש ירושלים צב"י כתבתי לעצמי ולצרכי זה הספר הנקרא מרדכי ותכל המלאכה ביום רביעי לירח אדר השני שנת וכל אשר לך יר'ב'ה וכו'") יוצא שנכתב בשנת 1453. הכ"י מכיל את דברי רבינו על 24 מסכתות, לקוטי מרב האי גאון והאלפסי, תשובות השייכות לנדרים ושבועות לרשב"א, דין חרמי צבור ות"ש של הרמב"ן, שו"ת הרשב"א, קטע מפירוש המשנה לרמב"ם סדר

קדשים, הלכות א"י, תוס' טוך לערבי פסחים, סדר פסח, סדר פסח לרשב"א, שמחות, הלכות נידוי, הלכות תשעה באב, הלכות נדה, משפטי הכתובה לראב"ה, הלכות ס"ת, הלכות מזוזה (על פי האלפסי, האשרי והתו"), הלכות תפילין והלכות ציצית לפי הסדר הזה: ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנהדרין, מכות, שבועות, לקוטין מרב האי גאון והאלפסי, תשובות השייכות לנדרים ושבועות לרשב"א, דין חרמי ציבור ות"ש של הרמב"ן, ע"ז, חולין, זבחים, שו"ת הרשב"א, קטע מפירוש המשנה לרמב"ם סדר קדשים, ברכות, הלכות א"י, שבת, עירובין, פסחים, (כולל תוס' טוך לערבי פסחים, סדר פסח, סדר פסח לרשב"א), ביצה, מ"ק, שמחות, הלכות נדוי, מגילה, ר"ה, יומא, סוכה, תענית, הלכות תשעה באב, יבמות, כתובות, קדושין, גיטין, הלכות הגט, הלכות נדה, משפטי הכתובה לראב"ה, הלכות ס"ת, הלכות מזוזה (על פי האלפסי, האשרי והתו"), הלכות תפילין, והלכות ציצית.

מסכת גיטין מתחילה בדף 344 ע"ב ומסתיימת בדף 353 ע"א. דיני הגט מתחיל בדף 353 ע"א ונגמר בדף 355 ע"ב. בדף 356 ע"א נמצא טופס הגט. מדף 356 ע"ב עד דף 361 ע"א נמצא "סמני המרדכי" ואחרי זה תקנות רבנו גרשום. מסכת קידושין מתחילה בעמוד 335 ע"ב ומסתיימת בעמוד 344 ע"ב ובכל עמוד 49 שורות.

כתב יד ששון (=י)

כתב יד ששון, מס. 534, תואר בפרוטרוט בקטלוג אהל דוד, החל מעמ. 172. הוא כתוב על קלף, בגודל $8 \frac{1}{2} \times 11 \frac{1}{2}$, ומשתרע על 871 עמודים. לכל עמוד שני טורים, ובכל טור בין 40–42 שורות. הכתב הוא צרפתי-אשכנזי, מן המאה ה-14. ההגהות והתיקונים הם ברובם כתובים על הגליון, ורק לעתים רחוקות בין השיטין.

כתב יד י מכיל דברי רבינו על 23 מסכתות, מס' שמחות, הלכות ט' באב, הלכות א"י, (תוס') ערבי פסחים וסדר פסח, לפי הסדר: ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנהדרין, שבועות, ע"ז, יבמות, נדה, כתובות, קידושין, גיטין, חולין, שמחות, ראש השנה, יומא, סוכה, תענית, הלכות ט' באב, מועד קטן, ברכות, הלכות א"י, שבת, פסחים, עירובין, יום טוב, (תוס') ערבי פסחים, סדר פסח, מגילה. הוא כולל גם הלכות הגט, למרות שאינו רשום בקטלוג.

בתאור באהל דוד מובאות רשימות מפורטות של ההבדלים בין כתב יד זה לבין דפוס המרדכי (ריווא 1559), הן דברים הנמצאים בכתב יד וחסרים בדפוס, והן להיפך.

מסכת קידושין מתחילה בעמוד 387, ומסתיימת בעמוד 407. הכתיב הוא

מלא, והסופר אינו מרבה בקיצורים וראשי תיבות יותר מן הרגיל. בסוף פרק האומר נמצאת בכתב יד י' תשובת מהר"ם בן ברוך שאיננה באף כתב יד אחר (עי' בגוף הספר, סי' פ' בש"נ). במקומות אחדים גם שני סרטי כתב היד שעמדו לרשותינו וגם הצילום שבידינו היו כה מטושטשים שאי אפשר היה לקרוא, וכן לפעמים הערות הגליון. מקומות אלו סימנו בהערות. הסימנים אינם ממוספרים, אך כל סימן חרש מתחיל באותיות גדולות, באותם מקומות שהחלוקה לסימנים שונה בי מבשאר כתבי הממוספרים, הערנו על כך.

מסכת גיטין מתחילה בעמוד 407 ומסתיימת בעמוד 457, והלכות הגט מתחילה בדף 457 ומסתיימת בדף 459. הכתיב הוא מלא, והסופר אינו מרבה בקיצורים וראשי תיבות יותר מן הרגיל. אין סימנים ממוספרים, אך כל סעיף חרש מתחיל באותיות גדולות. חלוקה זו אינה תמיד הולמת לחלוקה שבכתבי יד האחרים.

באשר לתאריך כתב היד, הענין אינו ברור. בקולופון כתוב: "אני לוי הסופר בר אהרן חלפן כתבתי זה המרדכי הגדול... וסיימתי בשנים עשר לירח תשרי נ"ד לפ"ק ביום ב' פרשה זאת הברכה אשר ברך משה". יוצא, איפוא, שנשלם כתב היד בשנת 1294, היינו ארבע שנים לפני מותו של רבינו. אבל אין זה מסתבר שכבר אז היה הסופר מכנה את עבודתו כ"המרדכי הגדול", הן אם כוונתו לנוסח אושטרייך והן אם כוונתו להבדילו מקיצור המרדכי של רש"ש. ולאמיתו של דבר, סופר זה, לוי בן אהרן חלפן, ידוע לנו גם מכתבי יד אחרים. החשוב לעניין קביעת זמנו הוא כ"י מס. 658 שבספריית בודליאני (כתב יד של ספר שבלי הלקט בעיקר). בקולופון לאותו כתב יד כתוב: "אני לוי בר אהרן חלפן סיימתי הספר הזה... יום ו' פרשה ויהיו חיי שרה...", היינו, שנת ל"ז לפ"ק, היינו בשנת 1277. באותו כתב יד נוסף "ומאתים" ל"ויהיו", ועוד נוסף בידי אדם שלישי "הרל"ח". הוי אומר, שהסופר השמיט לא רק את האלפים, אלא גם המאות. ובאמת, אם כן, השלים את כתב יד המרדכי בשנת רנ"ד, היינו 1494. נויבאור, כנראה, קבל את ההוספות בכתב יד מס. 658 כמוצדקים, שהרי הוא מוסר שם את התאריך כ-1436 (אין הגיע למספר 36 אינו ברור!). וכן גם פריימן במאמרו "סופרים יהודיים באטליה" בספר היובל לאלכסנדר מרקס (באנגלית), עמ' 289, מס. 2781, מזהה את תאריך כתב היד שלנו מ-1494 (אולם, טעה בכתבו שהוא הישלם ב"ב באדר, במקום י"ב בתשרי - ושם פרשת השבוע מוכיח). מסתבר הוא לקבוע, א"כ, שתאריך י' הוא 1494.

כתב יד בריטיש מוזיאום (=ל)

כ"י בריטיש מוזיאום, מספר Add 19,972, מתואר בקטלוג מרגליות, מס' 537.

כתוב על קלף ומכיל 459 דפים. גודל הדפים הוא כ"9.5 x 7.25". בכל עמוד שני טורים, ומספר השורות בכל טור 36. הכתב הוא אשכנזי-רבני. ומן הקולופון שבסוף הכ"י ("אני יעקב ב"ר יוסף בלאן י"ץ כתבתי... סיימתי אותו בחדש אלול שנת קנ"ג לפ"ק המקום ברחמיו שיזכה לבנים זכרים שיהגו בו יומם ולילה וכו'") יוצא שנכתב בשנת 1393. הכ"י מכיל דברי רבינו על 25 מסכתות, וגם הלכות עדות מהמיימוני, שמחות, תשובת ר"ת להר"ר יוסף מאולינש על ענין טופס הגט, לפי הסדר: ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנה', הלכות עדות מהמיימוני, שבועות, נדרים, מכות, ע"ז, חולין, שבת, פסח, עירוב, יו"ט, ר"ה, יומא, סוכה, מגילה, תענית, מועד קטן, שמחות, ברכות, יבמות, כתובות, קידושין, נדה, גיטין, טופס הגט. עד דף 63 ע"א, הכ"י מחלק לסימנים ממוספרים (עד רפ"ה).

מס' קידושין מתחילה בדף 391 ע"א ומתסיימת בדף 412 ע"א. אולם, יש גם מספור עברי (נעשה בידי אחר) שלפיו מס' קידושין מתחילה בדף שפ"ז ע"א ונגמרת בדף ת"א ע"א. עצם דברי רבינו על מס' קידושין נמשכים עד דף 403 ע"א (שצ"ט ע"א). ומשם עד הסוף נמצאות "תשובות השייכות לסדר נשים" (הנמצאות גם בא"הספצ"ש), ועל אלו עי' להלן. ונר' שהסופר הסמיכן למס' קידושין (בלי שום סימון שאינו מדברי רבינו עליה) מפני שהתשובה הראשונה מתחילה ב"המקדש בעד אחד".

הכתיב הוא מלא רגיל, והסופר אינו מרבה יותר מן הרגיל בקיצורים וראשי תיבות. מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן, וראשי תיבות בשני קוים, או מעל לאות האחרונה, או בין שתי האותיות האחרונות. כשנשאר רווח בסוף השורה, הסופר רגיל להשלים אותו באות אחת או שתיים מן המלה הבאה, ולהעתיק את המלה כולה בראש השורה הבאה.

כ"י ל מלא טעויות יותר מכל כתבי היד האחרים. אין בו השלמות או תיקונים על הגליון בכלל, ורק פעם אחת נמצאת השלמה בין השיטין (סי' מ', שורה 24). חמש פעמים הסופר הוסיף את האות האחרונה של תיבה שבסוף השורה על הגליון (התיבות: הזהב, כששותק, לסבלונות, לשליח, כלום).

מסכת גיטין מתחילה בדף 427 ע"א (תכ"ג) ומתסיימת בדף 456 ע"א (תנ"ב). הלכות הגט מתחילה בדף 456 ע"א (תנ"ב) ומתסיימת בדף 458 ע"ב (תנ"ד). המספר העברי הוא בכתיבה אחרת מהמספרים האחרים. הכתיב הוא מלא רגיל. הסופר אינו מרבה יותר מן הרגיל בקיצורים וראשי תיבות. מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן, וראשי תיבות בשני קוים, או מעל לאות האחרונה, או בין שתי האותיות האחרונות. כשנשאר רווח בסוף השורה הסופר רגיל להשלים אותו באות אחת או שתיים מן המלה הבאה, ולהעתיק את המלה כולה בראש השורה הבאה.

הכ"י מלא טעויות יותר מכל כתבי היד האחרים. אין הוספות או תיקונים בגליון. לפעמים נדירות הסופר השלים את האות האחרונה של מלה בסוף השורה בגליון.

כתב יד בית המדרש לרבנים באמריקה (סמינר) (=ס)

כ"י ס שבספרית בית המדרש לרבנים באמריקה, מספר 674, מן האוסף של סולצברגר, הובא לסמינר ע"י פרופ' ש. שכטר מחברון. הוא כתוב על קלף ומכיל 325 דפים. גודל הדפים הוא 32.2×23 ס"מ, והכתיב שבכל דף 22.5×14.5 ס"מ בערך. בכל עמוד שני טורים, ובכל טור 48 שורות לרוב. הכתב הוא אשכנזי-רבני, וכתב היד מן המאה ה-14. הוא מתחיל במפתחות (סי' רט"ו), ומכיל דברי רבינו על 22 מסכתות, וגם הלכות הגט, הלכות א"י, תשובות השייכות לסדר נשים, סדר של פסח, הלכות ט' באב, לפי הסדר: ב"ק (מתחיל בדף ח'), ב"מ, ב"ב, סנה' (שבועות, ע"ז, יבמ', כתו', נדה, קידושין, גיטין, הלכות גט, תשובות השייכות לסדר נשים, חולין, שבת, ברכות, הלכות א"י, מגילה, מועד קטן, עירובי', ביצה, ראש השנה, יומא, סוכה, פסח', סדר של פסח, הלכות ט' באב. בסוף הכ"י ישנם ארבעה דפים חלקים. ראשי המסכתות וכמה מראשי הפרקים נכתבו בכתב מרובע.

מסכת קידושין מכילה 19 עמודים. הכתיב הוא מלא רגיל. דרכו של הסופר לסמן מלים מקוצרות בקו אחד בסופן וראשי תיבות בשנים או שלשה קוים מעל לאות האחרונה או בין שתי האותיות האחרונות. כשנשאר רווח בסוף השורה, הסופר רגיל להשלים אותו באות אחת או שתיים מן המלה הבאה, ולהעתיק את המלה כולה בראש השורה הבאה. בכ"י ס יש הרבה השלמות ותיקונים הן בין השיטין הן על הגליון. לרוב כשיש הערת גליון, יש סימן כזה V בכ"י לסמן את מקומה הנכון של ההערה. הכ"י דומה מאד לא₁פ, וגם לצ (עי' להלן). לפעמים קשה להבדיל בין "ד" ל"ו", ובין "ב" ל"כ", והעתקנו כמו שצריך להיות.

מסכת גיטין מתחילה בדף 181 ע"ב ומסתיימת בדף 203 ע"א. הלכות הגט מתחילה בדף 203 ע"א ומסתיימת בדף 205 ע"ב. הכתיב הוא מלא רגיל. דרכו של הסופר לסמן מלים מקוצרות בקו אחד בסופן, וראשי תיבות בשנים או שלשה קוים מעל לאות האחרונה, או בין שתי האותיות האחרונות. כשנשאר רווח בסוף השורה, הסופר רגיל להשלים אותו באות או שתיים מן המלה הבאה, ולהעתיק את המלה כולה בראש השורה הבאה. יש הרבה הוספות בגליון ובין השורות ע"י הסופר וע"י אחרים. לרוב כשיש הוספה בגליון יש סימן כזה V בכ"י לסמן את מקומה הנכון. קשה מאד להבדיל בין "ד" ל"ו" ובין "ב" ל"כ". העתקנו כפי שנראה לנו ולא כפי שצריך להיות.

כתב יד פארמא (=פ)

כ"י פ, מספר 2902, מתואר בקיצור בקטלוג די-רוסי מס' 929, כתוב על קלף ומכיל 323 דפים. הדפים ממוספרים עד שמ"ו. בכל עמוד 40 שורות לכל רוחב העמוד. כ"י זה מחולק לסימנים ממוספרים, בגוף כתב היד ולא על הגליון. הכתב הוא צרפתי-רבני.

הקולופון נמצא בדף 312 ע"ב וז"ל: "סיימתי סדר נשים יום ה' פרשת ואלה המשפטים אשר תשים... שנת קנ"א לפ"ק", היינו, בשנת 1391. וכן בראש עמוד ראשון כתוב ביד אחר "ספר המרדכי משנת קנ"א לפ"ק".

הכ"י מכיל דברי רבינו על 23 מסכתות, וגם סדר ליל פסח, הלכות ט' באב, שמחות, תוספות פרק ערבי פסחים, הלכות הגט, ותשובות השייכות לסדר נשים, לפי הסדר: ברכות, חולין, שבת, עירובין, פסחים, סדר ליל פסח, הלכות ט' באב, מו"ק, הלכות שמחות, ביצה, ר"ה, יומא, סוכה, מגילה, תענית, תוס' ערבי פסחים, ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנהדרין, שבועות, ע"ז, יבמות, כתובות, נדה, קידושין, גיטין, הלכות הגט, תשובות השייכות לסדר נשים (אחרי הקולפון).

ישנן השלמות, הוספות ותיקונים בכ"י פ למאות, גם בין השיטין וגם על הגליון. הוא דומה מאד לס' וגם לא¹ (עי' להלן).

מס' קידושין מתחילה בדף ש"ג ע"א (סי' תתפ"ח) ומסתיימת בדף שי"ב ע"א (סי' תתקמ"ה). בעמוד השני מובאת תשובה ארוכה מן האור זרוע על הגליון (וכן בש). הכתיב הוא מלא רגיל. מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן, וראשי תיבות בשנים או שלשה קוים בין האותיות האחרונות. מספר הסימן מנוקד על כולו.

מסכת גיטין מתחילה בדף 289 ע"א (שי"ב ע"ב) ומסתיימת בדף 310 ע"א (של"ג ע"ב). (סימנים תתקמ"ו-תתרפ"ב בפרק הזורק, משם ואילך אין סימנים ממוספרים בגיטין). הכתיב הוא מלא רגיל. מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן, וראשי תיבות בשנים או שלשה קוים בין האותיות האחרונות. מספר הסימן מנוקד מעל לכל אות. הרבה מההוספות בגליון דומות לה. השלמות והוספות ותיקונים נמצאים במאות בין בגליון בין בין השורות.

כתב יד פריז (=צ)

כ"י זה, Bibliothèque Nationale, מספר 407, כתוב על קלף, ומכיל 240 דפים. בכל עמוד שני טורים, ובכל טור 44 שורות. הכתב הוא אשכנזי-רבני, ומן הקולפון שבסוף הספר ("אני הוא הבלר יצחק ב"ר אליעזר הכהן כתבתי זה המרדכי להנ"ר יהושע ב"ר דוד דמתקרי שוולין. והתחלתי אותו יום ו' פרש' מטות שנת קע"ז לפ"ק וסיימתי יום ג' פרש' בא שנת קע"ח לפ"ק, והעתקתי זה

הספר מן המרדכי מדויק ביותר אשר היה מדוקדק מפי מהר"ר שמואל שפירא ומפי החבר ר' במצו דקבאלון נ"ע" יוצא שנגמר בשנת 1418. הכ"י ברור ונקי, וכמעט שאין בו הערות או השלמות לא בין השיטין ולא על הגליון. לפעמים ישנן הגהות כתובות באותיות קטנות בטורים (עי' למשל, בכ"י דף 188 ע"ד), ולפעמים הסופר כתב אות אחרונה של המלה האחרונה שבשורה על הגליון במרחק משהו מיתר התיבה.

כ"י צ מכיל דברי רבינו על 23 מסכתות, סדר ליל פסח, תוספות פרק ערבי פסחים, הלכות שמחות, הלכות גט, הלכות נידוי ותשובות השייכות לסדר נשים, לפי הסדר: ברכות, חולין, שבת, עירובין, פסחים, סדר ליל פסח, מועד קטן, שמחות, ביצה, ר"ה, יומא, סוכה, מגילה, תענית, ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנה' שבעות, ע"ז, יבמ', כתו', נדה, קידושין, גיטין, הלכות גט, תשובות השייכות לסדר נשים, תוס' ערבי פסחים, הלכות נידוי. לפני תוס' ערב פסחים (דף 215 ע"א) יש לוח של סדר הסימנים. אחרי הלכות נידוי (דף 234 ע"א) יש לוח ורשימת התקופות. בדף 236 ע"א מתחיל "אלה דברי הברית אשר כרת רבי' גרשום מאור הגולה", ובדף 237 ע"א, מס' סופרים.

מס' קידושין מתחילה בדף 186 ע"ג ונגמרת בדף 192 ע"ב. הכתיב הוא מלא רגיל. כ"י צ דומה מאד לכ"י א₁ספ (עי' להלן). מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן וראשי תיבות בשני קוים בין שתי האותיות האחרונות. לרוב יש מרכאות כפולות בין הסימנים. בראש כל עמוד כתוב שם הפרק שבאותו עמוד. מסכת גיטין מתחילה בדף 192 ע"ד ומסתיימת בדף 206 ע"ג. הלכות גט מתחילה בדף 206 ע"ג ומסתיימת בדף 207 ע"ד. הכתיב הוא מלא רגיל. כ"י זה דומה לספ, מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן, וראשי תיבות בשני קוים בין שתי האותיות האחרונות. לרוב יש מרכאות כפולות בין הסימנים. בראש כל עמוד כתוב שם הפרק הנמצא באותו עמוד.

כתב יד בית המדרש לרבנים בפריז (=צ₁)

כ"י זה שבספריית École Rabbénique, מספר 39, תואר ע"י מאיר אברהם ב-Revue des Études Juives, כרך 79 עמודים 8-10. הכ"י כתוב על קלף בכתב אשכנזי-רבני. בכל עמוד שני טורים (חוץ מעמוד 164 – שם אין הפרש בין הטורים, וההוספות ששם נמצאים שלשה טורים לעמוד). מן הקולופון שבסוף הספר (דף 228b) יוצא שהספר נגמר בשנת 1403 ("שנת קס"ד לפר"ק פרש' כי שם ה' אקרא"). הסופר היה אלחנן בן הק"ר יום טוב (הכהן).

הכ"י מכיל את דברי רבינו לעשרים ואחת מסכתות וגם הלכות שונות לפי הסדר הזה: ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנהדרין, שבעות, חולין, עבודה זרה, יבמות,

כתובות, הלכות גדה, הלכות מקואות, קידושין, גיטין, הלכות גיטין, ברכות, שבת, עירובין, פסחים, סדר של פסח, תוספות מערבי פסחים, הלכות תשעה באב, מנהגים מראב"י העזרי, הלכות חול המועד, דיני הגוסס, הלכות אבלות, הלכות שמחות, מועד קטן, הלכות תשעה באב, הלכות אונן, ביצה, ראש השנה, יומא, סוכה, מגילה, תענית, ותשובות השייכות לסדר נשים. חסר התחלת ב"ק וחלק מפרק י', וקטע גדול מבבא בתרא (סוף פרק ב' וחלק מפרק ג').

מסכת גיטין מתחילה בדף 146b ומסתיימת בדף 160b. הלכות הגט מתחילה בדף 160b ומסתיימת בדף 161b. אחרי הלכות הגט מופיע תשובות ר"ת להר"ר יוסף מאורלינש (ראה שו"נ לסוף הלכות הגט, נו, זה מופיע כחלק מהלכות הגט). יש מספר לא מועט של דוספות בגליון. כמו כן נמצאים בין השורות ובגליון תיקונים והשלמות של השמטות.

מסכת קידושין מתחילה בעמוד 140a ומסתיימת בעמוד 146a. מעט מאד הן הדוספות של הגליון, אך תיקונים והשלמות של השמטות ישנן הן על הגליון והן בין השיטין. בכל טור 42 שורות.

כתב יד קמברידג' (=ק)

כ"י זה נמצא בספריית קמברידג' מס' 488-490. בכ"י שני טורים בכל עמוד עם דוספות ותיקונים, והשלמות בגליון. מן הקולופון שבסוף הספר (דף 330a) יוצא שהספר נגמר בשנת 1397 ("שנת קנ"ז לפ"ק למניין שאנו מניין כאן בבזאנשון"). הסופר היה יעקב בר אהרן.

הכ"י מכיל את דברי רבינו ל 22 מסכתות, הלכות גט, הלכות סדר של פסח, הלכות תשעה באב, הלכות חול המועד ושמחות לפי הסדר הזה: ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנהדרין, שבועות, עבודה זרה, יבמות, כתובות, קידושין, גיטין, הלכות גט, שבת, עירובין, פסחים, הלכות סדר של פסח, הלכות תשעה באב, הלכות חול המועד, מועד קטן, שמחות, ביצה, ראש השנה, יומא, סוכה, מגילה, תענית, חולין, ברכות. במסכתות ב"ק, ב"מ, ב"ב וחולין חסר קטעים. בדפים הראשונים נמצא קיצור המרדכי על ב"ק (חלק), סנהדרין, שבועות, עבודה זרה, יבמות, וחלק מכתובות.

מסכת גיטין מתחילה בדף 151a ומסתיימת בדף 176b. הלכות הגט מתחילה בדף 176b ונגמרת בדף 178b. במסכת גיטין נמצאים סימנים בגליון מסימן רנ"ח ועד סימן שמ"ו (באמצע פרק הנזיקין).

מסכת קידושין מתחילה בעמוד 138b. בכל עמוד 39 שורות. במקומות אחרים צילום כתב היד כל כך מטושטש עד שקשה מאד או אי אפשר לקרוא.

כתב יד ותיקן (=ר)

כתב יד זה שנמצא בספריית דותיקן, תואר בקטלוג אסימני, מס. 141. כתב היד מכיל 342 דפים, וכתוב על קלף בכתב אשכנזי רהוט מן המאה ה-14. הכתב הוא ברור ויפה. בכל עמוד שלשה טורים, ובכל טור 40 שורות. מלים מקוצרות מסומנות בקו קצר (כמעט בצורת יו"ד או אפי' נקודה) למעלה מן האות האחרונה, וראשי תיבות בנקודות מעל לתיבה. הכתיב הוא מלא. הסימנים ממספרים בכל כתב היד.

כתב יד ר מכיל דברי רבינו על 23 מסכתות, הלכות הגט, ליקוטי מיימוני מהלכות אישות, הלכות נדרים מספר המצוות (השוה א₄), הלכות נדרים, הלכות נדה ומקואות (השוה א₄), הלכות א"י והלכות ט' באב, לפי הסדר: ב"ק, ב"מ, ב"ב, ע"ז, סנהדרין, מכות, שבועות, ברכות, יבמות, קידושין, גיטין, הלכות הגט, ליקוטי מיימוני, הלכות נדרים מספר המצוות (מתואר בקטלוג בטעות כמסכת שבועות), הלכות נדרים, חולין, הלכות נדה, הלכות מקואות, שבת, עירובין, פסחים, מגילה, ראש השנה, מועד קטן, יומא, סוכה, ביצה, הלכות א"י, תענית, הלכות ט' באב. כתב היד מתחיל במפתח הסימנים במרדכי ורשימת השמטות. בשער מעל לשם כל מסכת מופיע בתיבה אחרת מספר הסימן הראשון לאותה מסכת.

מס' קידושין מתחילה בדף 206 ע"ב, ומסתיימת באמצע דף 214 ע"א, ומספרי סימניה הם מ"תתצ"ד עד "תתקמ"ח. המספרים מופיעים על הגליון. אין השלמות או תיקונים בין השיטין בכל המסכת, אבל יש הוספות גליון במקומות אחרים. כפי שיתבאר להלן, כתב יד ר הוא דומה מאד לא₄בג. מסכת גיטין מתחילה בדף 214 ע"א ומסתיימת בדף 231 ע"ב, והלכות הגט מתחילה בדף 231 ע"ב ומסתיימת בדף 233 ע"א. מספרי הסימנים לגיטין הם מ"תתקמ"ט עד "תתת"פ"ה. יש הרבה הוספות גליון במקומות אחרים, ואחדים מהם נמצאים גם בד או רק בכ"י זה.

כתב יד היכל שלמה (=ש)

כ"י זה (אנו מודים לחברנו מרדכי גלצר שהודיע לנו על קיומו של כתב יד זה), הנמצא במוזיאון על שם וולפסון שבהיכל שלמה בירושלים, תואר ע"י י.ל. ביאלר בספרו מן הגנוזים א, ירושלים, תשכ"ז (עמ' 33 ואילך). בתיאור נמסרו פרטים אלו: הכ"י כתוב על קלף ומכיל 193 דפים. גודל הדפים 38 x 29 ס"מ. הכתב הוא צרפתי-רבני לכל רוחב העמוד. מן הקולופון ("תהלה להודאה תשבחה שבח לאל י"ה צ'ור ח'זקי ק'דוש פודה וגואל, סיימתי המרדכי הלז ויקרא שמו בישראל על שם הגביר הנד' אליהו ב"ר שמואל כי כשכילו כתבתיהו

וסיימתייהו, בעט ברזל חקקתיו בל"ה לספירה, שנת קמ"ד, השלמתייהו" וכו') יוצא שנכתב בשנת 1384. הכ"י הוא בלי שער ובלי סימן דפים, אבל המסכת והפרק צוינו בראש הדף. הכ"י מכיל דברי רבינו על 23 מסכתות וגם הלכות מקוואות, ט' באב, שמחות, חליצה והלכות הגט, לפי הסדר: ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנה', נדה, הלכות מקוואות, שבועות, שבת, פסח', עירו', סוכה, ר"ה, יומא, ביצה, תענית, מגילה, הלכות ט' באב, מועד קטן, הלכות שמחות, חולין, ברכות, ע"ז, יבמות, הלכות חליצה, קידושין, כת', גיטין, הלכות הגט, דיני נדה (פעם שניה). ביאלר מציין גם להרבה תשובות שנכתבו על הגליון (ע"ש עמ' 35-39). בסוף עמ' 37 ביאלר מעיר על "לקט שלם של תשובות ופסקים מגדולי הפוסקים". ללקט הזה פתיחה מחורזת: ועור הגה אנו דורשים ארבעים או חמשים תשובות שייכות לסדר נשים, וכו'. והן הן התשובות השייכות לסדר נשים הנזכרות בתאורי כמה מכ"י. (ביאלר מצטט הרבה מהן, אבל אינו מעיר שאחדות נמצאות בהגהות המרדכי למס' קידושין וגם בתשו' מיימוניות לספר נשים).

מס' קידושין מתחילה בדף 159 ע"ב ומסתיימת בדף 164 ע"א. לכל עמוד 50 שורות. מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן, וראשי תיבות בשני קוים או מעל לאות האחרונה או בין שתי האותיות האחרונות. אולם, יש גם הרבה ראשי תיבות שמסומנים על יד קו אחד מעל לרוב המלה (כגון: פירשי, בעה, ואעפ). הכתיב הוא מלא רגיל. יש הרבה השלמות ותיקונים בין השיטין ועל הגליון בכל המסכת. בעמוד השני של הכ"י מובאת תשובה ארוכה מן האור זרוע (וכמו בפ). מסכת גיטין מתחילה בדף 177 ע"א ומסתיימת בדף 185 ע"א. הלכות הגט מתחילה בדף 185 ע"ב ומסתיימת בדף 186 ע"ב. בכל עמוד 50 שורות. מלים מקוצרות מסומנות בקו אחד בסופן, וראשי תיבות בשני קוים או מעל לאות האחרונה או בין שתי האותיות האחרונות. אולם יש גם הרבה ראשי תיבות שמסומנים על יד קו אחד מעל לרוב המלה (כגון אעפ). הכתיב הוא מלא רגיל. יש הרבה השלמות ותיקונים בין השורות ובגליון. בדף 180 ע"ב יש ציורים מהשם יצחק. פרק הנזיקין אינו נמצא בגוף הטקסט אלא בגליון.

סיכום כללי של כתבי היד

מבחינת סדר המסכתות, אין שני כתבי יד דומים זה לזה לחלוטין. מבחינת סדר הסדרים, כתבי היד מתחלקים לשלש קבוצות שונות: הסדר בא₁יסצ₁ק₁ הוא נזיקין, נשים, מועד; בו₂לש נזיקין, מועד, נשים; בא₄בהו₁פצ מועד, נזיקין, נשים. גם בספר האגודה הסדר הוא נזיקין, נשים, מועד. בג הסדר הוא נזיקין (חלק), מועד, נזיקין, נשים.

אולם, למרות שאין שני כתבי יד דומים לגמרי, יש דמיונות. פצ קרובים מאד

זה לזה. בשניהם סדר המסכתות שוה, פרט להלכות ט' באב הנמצאות בפ' וחסרות בצ', ותוספות פרק ערבי פסחים הנמצאות בפ' בין מס' תענית לב"ק, ובצ' אחרי התשובות השייכות לסדר נשים, והלכות נידוי הנמצאות בצ' קרוב לסוף כתב היד, וחסרות בפ'. כתב יד א₁ הוא קרוב מאוד לפצ' מבחינת סדר המסכתות שבכל סדר, אך לא בסדר הסדרים (פרט למס' חולין וברכות), ולי בסדרים נזיקין ונשים, אך לא במועד.

א₁צ₁ בסדר המסכתות קרובים מאוד חוץ מחולין והלכות נידה ומקוואות. במקצת, כתב יד ס' דומה לא₁פצ'. סדר המסכתות בו הוא דומה לא₁פצ' בסדרים נזיקין ונשים אך לא במועד. לגבי מועד ס' שונה מאוד מא₁פצ' וקרוב הרבה יותר לו.

כתבי יד א₄ב הם קרובים מאוד זה לזה, וכפי שיתבאר להלן, הקירבה איננה רק מבחינת סדר המסכתות אלא גם בטקסט עצמו. כמו כן יש לציין שרק בא₄ב₁ נמצא ליקוטי המיימוני (כל רק הלכות עדות) וגם הלכות מקוואות (זה חסר בו א₁), בש' נמצא רק הלכות מקוואות, ורק בא₄ הלכות נדרים מספר המצוות.

כמובן, בולט הדמיון בין א₁הלספצצ₁ש' בזה שנמצאות בכולן תשובות השייכות לסדר נשים. בכתב יד ג' מסכתות שבועות וע"ז הוכנסו שלא במקומן, בסדר מועד במקום בסדר נזיקין. וסדר המסכתות בכל הסדרים שונה בהרבה בג' מאשר בשאר כתבי היד, ואפילו בכתב יד א₂ שגם בו כתוב המרדכי סביב הרי"ף.

סיכום כתבי היד ממסכת קידושין

כפי שנתבאר בתיאורי כתבי יד א₂ו, נמצאות בהם הוספות שחסרות מכל שאר כתבי היד. בסך הכל, ישנן 28 הוספות כאלו בקידושין, וביניהן 16 נמצאות בשני כתבי היד, 7 בא₂ בלבד, ו-5 בג' בלבד.

נוסף על כך יש לציין כי בכתב יד י' ישנן שתי הוספות בגוף הטקסט שאינן נמצאות במקום אחר. הראשונה בסוף פרק האשה (סי' ל"ו, שורה 413, עי' בש"ג), והשנייה בסוף פרק האומר (סי' פ', שורה 283, עי' בש"ג). וכן גם בר' שתי הוספות שחסרות בשאר כתבי היד. הראשונה בסי' י"ח, שורה 173, (ע"ש בש"ג), והשנייה בסי' ס"ז, שורה 297 (ע"ש בש"ג).

בין כתבי היד נכרות שתי קבוצות שונות שהדמיון בין כתבי היד שבכל קבוצה הוא בולט לגבי מס' קידושין הן מבחינת גירסאות שוות בנגוד לשאר כתבי היד, הן מבחינת חסרונות, יתרונות ודלוגים, הן מבחינת שמושם באותה מלה נדרפת למלה שמופיעה ברוב כתבי היד. הקבוצה הראשונה כוללת א₄בג', שהם כתבי היד שזוהו כקרובים לנוסח אושטרייך. ביניהם, הדמיון שבין

א₄ב₄ הוא גדול יותר מן הדמיון של שלשתם **לג**, והדמיון של **א₄ל₄** הוא בולט ביותר (עי' למשל בס' כ"א, שורה 262, בש"נ).

מידת הדמיון של **ג** לכולם, הן כקבוצה הן ככתבי יד יחידים, היא פחותה ממידת הדמיון של **א₄ב₄** בינם לבין עצמם. הדבר גם מסתבר מבחינת השוני של **ג** מן האחרים מבחינת צורתו, סדר מסכיו ותכנו (היינו, כל ההוספות בג).

כמובן, עצם השוני של **ג** מן האחרים מספיק לקבוע שהוא לא הועתק מאף אחד מהם. כמו כן, אין להעלות על הדעת שהועתק אף אחד מהם מר, שהרי בר ישנן שתי הוספות גדולות שחסרות ב**א₄ג₄**. מבחינה תיאורטית, אמנם, אפשר **שא₄** הועתק מ**ב**, או להיפך – דבר שמסתבר מבחינת הדמיונות שביניהם הן בתחום הגירסאות הן מבחינת סדרם ותכנם. אולם, העיון בשינויי הנוסח יצביע לעובדה שלמרות כל הדמיונות, קיימים הבדלים ניכרים ביניהם במספר מקומות כה רב שקשה לקבל שהאחד הועתק מן השני, או אפי' ששניהם הועתקו ממקור שלישי משותף. סביר ביותר הוא להניח, איפוא, **שא₄ב₄ג₄** הועתקו ממקורות שונים, אך דומים.

הקבוצה השניה של כתבי יד שמשתקפת בה מידה רבה של דמיונות כוללת **א₁ספצצ₁**. אמנם, הדמיונות שביניהם אינם בולטים, לפחות מבחינה אחת, כמו בקבוצה הקודמת. וראויה לתשומת לב העובדה שכתבי יד אלו הם הם שנראו קרובים יותר לנוסח ריינוס. אבל, חסר ביניהם כתבי יד **קש**, שגם אותם זיהינו כקרובים לנוסח ריינוס.

מידת הדמיון בין כתבי היד בקבוצה הזאת איננה גדולה כקבוצה הראשונה מבחינת ריבוי מספר הדמיונות. בניגוד לקבוצה הראשונה, הדמיון בין כתבי היד שבקבוצה השניה משתקף יותר מן הדמיונות בין כתבי יד יחידים. היינו, **ספ** הם קרובים מאד זה לזה (כמעט באותה מידה **שא₄ב₄** דומים אחד לשני). כמו כן, ניכר דמיון משמעותי (אך לא בולט באותה מידה שבין כתבי יד יחידים בקבוצה הראשונה) בין **סצ**, ועל ידי כך נוצר הדמיון בין **פצ**. וכן גם ניכר הדמיון בין **א₁ס**. בלי תיוכם של **ספ**, לא היינו רואים דמיונות משמעותיים בין **א₁צ**.

לאמתו של דבר, הדמיון שבין **ס ופ** הוא כה בולט שאלולי ההבדל הגדול בסדר הסדרים, ואלולי העובדה שב**פ** הסימנים ממוספרים, מתקבל הרושם שהאחד הועתק מן השני. לא רק שהבדלי לשון, יתרונות וחסרונות דומים בשני כתבי היד, אלא גם בטעויות ודלוגי הדומות והשלמות הגליון ניכרת זיקת הקירבה ביניהם. וראוייה לתשומת לב מיוחדת שבסדרני נזיקין ונשים (הבאים זה אחר זה בשני כתבי היד), סדר המסכתות שווה ב**ספ**. ואם לגבי סדר נזיקין אין מכאן הוכחה כלל, שהרי הסדר הוא בסדר המקובל בש"ס, לא כן אפשר לומר לגבי סדר נשים. הרי בשניהם הסדר שונה מביתר כתבי היד (פרט לא**1צ):**

יבמות, כתובות, נדה, קדושין, גיטין, הלכות הגט, תשובות השיכות לסדר נשים. לא נראה לי רחוק להניח שלפחות את סדר נשים העתיקו ממקור אחד (והוצאה מדעית של מסכת מסדר נזיקין ומסדר מועד תברר את המצב בסדרים אלו).

כמו שהוזכר לעיל, גם א₁ צ קרובים לפ מבחינת סדר המסכתות. ולמרות האפשרות שבין שנת 1391 (תאריך פ) ו-1418 (תאריך צ) רוב התיקונים כבר נכתבו בפ, וכ"י צ הועתק ממנו, קשה לטעון כך מכמה טעמים. ראשון, למה היה סופר צ משמיט את מספרי הסימנים שמצא בפ בגוף הטקסט ממש? למה השמיט הלכות תשעה באב? למה העביר תוספות ערבי פסחים לסוף כתב היד ולא העתיקן במקום שמצא? מכיון שלפני תוספות ערבי פסחים בצ נמצא לוח של סדר הסימנים, שהיינו מצפים למצוא אותו או בתחילת כתב היד או בסופו, נר' שממש התחיל סופר צ להעתיק ממקור אחד. היינו, שתוס' ערבי פסחים לא העתיק מאותו מקור שממנו הועתק שאר כתב היד, וכן גם הלכות נידוי החסרות משאר כתבי היד כולם. מכאן, איפוא, שצ לא הועתק מפ.

וגם לגבי א₁ קשה להניח שהועתק מפ, אפי' אם נניח שהדבר אפשרי מבחינה כרונולוגית. הרי סדר הסדרים שונה בא₁ מבפ, וכן חסרות בא₁ תוספות ערבי פסחים, וגם אינו סביר שסופר א₁ היה מעביר את התשובות השייכות לסדר נשים לסוף סדר מועד אם במקור שהעתיק ממנו נמצאו בסוף סדר נשים. יוצא, איפוא, שלמרות המצאם של דמיונות בין קבוצות כתבי היד, הן מבחינת סדרם והן מבחינת הטקסט למס' קידושין, אין להוכיח שאחד הועתק מן השני.

בסוף סכום כתבי היד מן הראוי להצביע על תופעה שאין ביכולתי לבארה. נוסף על הדמיון בין א₁ פ, ניכר גם דמיון מסוים בין א₁ וו בחלק מן המסכת, החל מסי' ס' ועד סוף המסכת. בסימנים אלו גירסת א₁ שוה לגירסת ו ב-24 מקומות, בנגוד לכל שאר כתבי היד, וכולל גם מקרים לא מעטים שבהם גירסת ו היא טעות ברורה.

לעבודתי החלטתי להעתיק את ו בטקסט עיקרי כי העיון הוכיח שלא היו הבדלים ניכרים גדולים בין כתבי היד השונים, ובו הפיסקאות מן הגמרא היו שלמות וארוכות יותר מבשאר כתבי היד. ומכיון שלא היה ברור אם פיסקאות ארוכות אלו מידי רבינו יצא, וא"כ תועלת רבה בהן לבחינת גירסת רבינו בגמרא, או הסופר הוסיף מעצמו, העתקתי את ו בפנים כדי לאפשר השוואת הפיסקאות לנוסח הגמרא שלפנינו ולנוסח הגמרא שבכתבי יד.

את הטקסט מכ"ו העתקתי בזדירות רבה ובנאמנות. לא שניתני בו דבר, וגם לא השלמתי את הקיצורים שבו בגוף הטקסט. אם הקיצור הוא בלתי רגיל, פענחתי אותו בהערות. דברים שנכתבו בו, או בין השיטין או על הגליון, הכנסתי

לגוף הטקסט במרובעים, וציינתי בהערות אם הם הערת גליון או נוספו בין השיטין. רק במקרה של טעות גסה או ברורה תקנתי בגוף הטקסט ע"פ כתבי היד, ורשמתי את הנוסח שבו בין שינויי הנוסח. אולם, לא הוספתי לטקסט של ע"פ כתבי היד, ואם חסר בו ולא הושלם על הגליון או בין השיטין, הערתי בהערות שחסר ושצ"ל כגירסא הנמצאת בשינויי הנוסח.

הוספתי מספר לכל סימן, וכל סימן התחלתי באותיות גדולות, אם הוא מדברי המשנה או הגמרא. מספרי הסימנים בכתבי יד אגפצ"ר רשמתי בש"נ. בטקסט הוספתי פיסוק מלא.

יצאתי מן המסגרת הרגילה בהוצאות מדעיות של ספרי רבותינו הראשונים ברשימת שינויי הנוסח. מפני המספר הגדול של כתבי היד ראיתי לרצוי לכלול את כל שינויי הנוסח במדור מיוחד (כרגיל בהוצאות הספרות התנאית והאמוראית). כוונתי היתה להקל על הקורא בקריאת הטקסט, שלא ימצא על כל מלה ומלה הערה שתהיה מוקדשת לשינוי נוסח.

במדור של שינויי הנוסח הכנסתי כל שינוי מכתבי היד, פרט להבדלים קלים בכתוב (מלא וחסר). -ים או -ין בסוף תיבה. חוץ מאלו, הכנסתי כל דבר, בין גדול בין קטן, כי כולם חשובים לקביעת משפחות ויחסי כתבי היד. את שינויי הנוסח רשמתי לפי סדר אלף בית של כתבי היד, רק את ז' רשמתי תמיד ראשון. הקפדתי מאד שלא להביא דברים מיותרים בשינויי הנוסח כל עיקר, ובכך רשמתי קודם את המלה או את הפיסקא שעליה מוסבים שינויי הנוסח, ואחריה קו מאונך. אחרי הקו, האותיות המסמנות את כתבי היד, וגירסתם במקום התיבה או הפיסקא המסומנת. תיבה שנוספה בכתבי היד רשמתי במרובעים. תיבה שאינה בכתבי היד סמנתי בתיבת "לית".

כל הערה הנוגעת לגוף שינוי הנוסח (כגון: הוספת הגליון, הוספה בין השיטין, סימן מחיקה עליו) הכנסתי למדור זה, אבל הערות על שינוי הנוסח (כגון: איזה עדיף, כצ"ל, וכדומה) נמצאות בהערות. לפעמים, כשגירסא אחת מופיעה בכמה כתבי יד, אבל יש הבדלים קלים בין כתבי היד, רשמתי את כל אותיות כתבי היד ביחד, ואת ההבדלים הקלים שבין כתבי היד בסוגריים בתוך שינוי הנוסח.

כל מראי המקומות לתנ"ך ולגמרא רשמתי בהערות. וכן השויתי את שיטת רבינו לשיטות רבותינו הראשונים, והבאתי מראי מקומות לדברים, וכן מראי מקומות לדברי רבותינו שבהם מצוטטים דברי רבינו, כולם בהערות. וכמובן, הערותי, פירושי וקשיותי נמצאים בהערות.

סיכום כתבי היד ממסכת גיטין

יש הוספות בג שחסרות בשאר כתבי היד (למשל בסוף סימן נ"ה וסימן פ' שורה 244), וכפי שנאמר למעלה בתיאורי כתב היד, סדר הדיבורים בג שונה משאר כתבי היד (חוץ מה לפעמים), עיין לעיל.

גם כתב יד ה שונה בסדר הסימנים משאר כתבי היד (חוץ מג לפעמים) למשל בסוף סימנים כ', ל"ג וכל פרק הנזיקין.

בכתבי יד ו¹ ישנן שתי הוספות בגוף הטקסט שאינן נמצאות בשאר כתבי היד והם נמצאות בסוף סימן קט"ו וסוף סימן קס"א. כמו כן יש שתי הוספות כאלו בס' בסוף סימן נ"ז ובהלכות הגט שורה 172. בר' יש הוספה אחת בסימן ח' שורה 73. ישנן שתי הוספות בד' בטקסט והן נמצאות רק בר' בגליון בסימן קס"ח שורה 104 ובתחילת סימן קע"ד. בו² ישנן הרבה הוספות בין בטקסט ובין בגליון, למשל סימן ע"ח שורה 205, הלכות הגט שורה 151 ובסוף הלכות הגט.

בולט הדמיון בין א⁴בהל ולפעמים ד' בסימנים הנמצאים בגוף הטקסט והחסרים בשאר כתבי היד. לפעמים הסימנים נמצאים בו²פצ¹ש בגליון.

סימן	חסר	בגליון
ז	ד	ופצ ¹
ט-י	ד	ופצ ¹ ש
יז		פצ ¹ ש
יט (משורה 195)		פש
כ		פצ ¹ ש
כא		פצ ¹ ש
לד (משורה 30 נר')		רפש
לה (משורה 44)		רפש
עח (משורה 223)	ד ל	פש
פ (משורה 244)		ופצ ² ש
פד		ופצ ² ש
צג	ד (נמצא במקום אחר)	ופצ ² ש
קכא		פש
קג	דל (נמצאים במקום אחר)	פש
קעט	ל	

אבל כפי שנתבאר לעיל הסדר בה שונה בהרבה מן הפרקים ביתר כ"י, וכמו כן בד' יש הרבה הוספות והגהות שאינן נמצאות בשאר כ"י. ומכיון שחסרים שני סימנים בל הדמיון חשוב רק בנוגע לא⁴ב.

בין כתבי היד ניכרות שתי קבוצות שונות שהדמיון בין כתבי היד שבכל קבוצה הוא בולט לגבי מסכת גיטין, הן מבחינת גירסאות שוות בניגוד לשאר כתבי היד, והן מבחינת חסרונות, יתרונות ודלוגים, הן מבחינת שמוש באותה מלה נרדפת למלה המופיעה ברוב כתבי היד. הקצובה הראשונה כוללת **א₄בגלר** שמהם **א₄בגר** זוהו כקרובים לנוסח אושטרייך (ל קרוב לאושטרייך וגם לריינוס). ביניהם בולט הדמיון שבין **א₄בר** ועוד יותר הדמיון שבין **א₄לב**. אין כל ספק שגור לא שימשו במקור. בג' ישנן הוספות שאינן נמצאות בכתבי יד האחרים, וגם הסדר שונה בסעיפים בתוך הפרקים (עיין לעיל), וגם חסר בו הלכות הגט. בר' יש הוספה שאינה נמצאת בשאר כתבי היד. כתב יד ל' הוא מלא טעויות וקשה לאמר שהוא שימש במקור והסופרים תיקנו אותו. על אף הדמיון הגדול בין **א₄וב** קשה לומר שאחד העתיק מהשני מפני שהמעין בשינויי הנוסחאות יראה שקיימים הבדלים ניכרים ביניהם. כנראה **א₄בגלר** כולם שאבו ממקורות שונים אך דומים במקצת.

הקבוצה השנייה של כתבי יד שמשתקף בה דמיון לגבי מסכת גיטין היא **א₁וספצצ₁ק**. כתבי יד אלו זוהו כקרובים לנוסח ריינוס אבל חסר מהם כתב יד ש' שגם הוא קרוב לנוסח ריינוס.

הדמיון הגדול בין **ס'וצ** ובין **ס'ופ** נותן רושם שאחד הועתק מן השני. מכיון שצ' נכתב ב-1418 כנראה אחר **ס' (מאה 14 בערך) ופ' (1391)** אי אפשר שצ' היה המקור. אם **ס'ופ** הועתקו אחד מן השני, **וצ'ופ** הועתק מאחד מהם, אז היה צריך להיות דמיון גדול בין **פ'וצ**, ואין דמיון כזה. חוץ מזה **בפ'יש** סימנים ממוספרים בגוף הטקסט, מה שאין כן ב**ס'ופ**, וגם סדר הסדרים בכתבי יד אלו שונים. מעניינת העובדה שבסדרי נזיקין ונשים (הבאים זה אחר זה בשני כתבי היד) סדר המסכתות שווה ב**ס'ופ**. ואם לגבי סדר נזיקין, אין מכאן הוכחה מכרעת שהרי הסדר הוא כסדר המקובל בש"ס, בעוד שבסדר נשים סדר המסכתות שווה והוא שונה מביתר כתבי היד (פרט ל**א₁צ**): יבמות, כתובות, נדה, קידושין, גיטין, הלכות הגט, תשובות השייכות לסדר נשים. אפשר להניח ש**ס'ופ** העתיקו את סדר נשים ממקור אחד אבל נשאלת השאלה למה לא נמצאים סימנים ב**ס'ופ** וקשה לומר שצ' העתיק מ**פ'ופ** מאותה סיבה, וגם מפני שצ' השמיט הלכות ט' באב, והעביר את תוספות ערבי פסחים לסוף כתב היד במקום להשאירו במקומו **בפ'ופ**. חוץ מזה **בצ'ופ** נמצא לוח סדר הסימנים לפני תוס' ערבי פסחים ולא בתחילת כתב היד או בסופו. לכן נראה שמשם סופר צ' התחיל להעתיק מקור אחר.

הדמיון שבין **א₁ופ**, ובין **א₁וס** גם אינו מאפשר לנו לומר שא₁ הועתק מאחד מהם. אפילו אם זה אפשרי מבחינה כרונולוגית, הרי סדר הסדרים שונה **בפ'מא₁**, וכמו כן חסר תוספות ערבי פסחים בא₁ והוא נמצא **בפ'ופ**, וגם אינו סביר

שסופר א₁ היה מעביר את התשובות השייכות לסדר נשים לסוף סדר מועד אם במקור שהעתיק ממנו נמצאו בסוף סדר נשים. ההבדל בסדר המסכתות ומספר המסכתות, בין א₁ וס, וכן חוסר הסימנים בס מראה שא₁ וס לא הועתקו אחד מן השני.

הדמיון שבין א₁ לו אינו מאפשר לנו לומר שו הועתק מא₁, מכיון שסדר הסדרים שונה וגם סדר המסכתות בכל סדר שונה.

בסיכום אפשר לומר שאע"פ שיש דמיון רב בין כמה מכתבי היד בקבוצה זו (א₁ וס, ס, א₁ וס, א₁ וס) אי אפשר להוכיח שאחד הועתק מן השני.

תופעה מעניינת היא הדמיון בסימנים בין א₁ לג ולפ. בכולם המסכת מתחילה בסימן תתקמ"ו והסימנים נפסקים בא₁ בסימן תתס"ט (צ"ל תתס"ט לפי הסימנים שלפניו) בפרק ז', בפ בסימן תתרפ"ב (בפרק ח') ובג תתרפ"ה (בסוף פרק ח'). בג יש לוח לסימנים בתחילת כתב היד וזה חסר בא₁ ובפ. הסימנים אינם מתאימים לסימנים הנמצאים בדפוס וילנא, או ללוח הדינים הנמצאים במרדכי ע"י ר' יוסף אוטולנג הנמצא אחר המרדכי בדפוס וילנא. הסימנים בר שונים מאלו הנמצאים בא₁ ג. הסיבה לכך שבדפוס וילנא יש סימנים המופיעים באמצע משפט או באמצע שורה היא תלויה בלוח הדינים שעליו מבוססים הסימנים. הסימנים בוילנא מבוססים על הסימנים הנמצאים בדפוס וינציא שי"ב (רי"ף עם המרדכי) המבוססים על לוח שערך ר' יהושע בועז מברוך. בשער לדפוס וינציא שי"ב כתוב "וגם לספר המרדכי באותות מסודר יפה להלכות מכל פרטי דיניו בקיצור" אבל לא נדפס לוח שם. אבל בקרימונה שי"ז (1557) ר' יהושע בועז מברוך הוציא ספר בשם קיצור מרדכי וסימניו שהוא הוא הלוח שחסר בדפוס וינציא שי"ב. הסימנים מתאימים להלכות שמצאו במרדכי על פי הרמב"ם (וכך הוא אומר בספר) ורצו לקצר. לכן שמו את המספר לפני המלה שבמרדכי שמשם התחיל הקיצור. למשל מסכת גיטין מתחילה "המביא גט ממדינת הים כתב ר"ב בספר התרומה הכותב את הגט...". את המספר שמו אחרי המלים "ספר התרומה" מפני שההלכה שרצו למסור מתחילה שם. לוח הדינים של ר' יוסף אוטולנג הנמצאים בדפוס וילנא מיד אחר המרדכי הוא הלוח של הסימנים הנמצאים בדפוס ריווא של המרדכי. לוח זה מקצר את כל הדינים הנמצאים ברבינו ולכן יש בו הרבה יותר סימנים מהלוח של ר' יהושע בועז מברוך. ר' יוסף אוטולנג קרא לספר (הלוח) "סימני וקצורי המרדכי" והוא נדפס בריווא בשי"ט (1558) כספר לחוד וזה אותו הדפוס שנמצא בראש ספר המרדכי דפוס ריווא אבל בפורמט קטן. העדרם של סימנים בכתב יד זה או אחר וחוסר העקביות בשימת הסימנים כנראה היה תלוי בלוח שעליו היה מבוסס המספרים. כל לוח קיצר והוציא הלכות בצורה שונה ולכן בריווא יש הרבה יותר

סימנים (למשל כמעט כל שורה בהלכות הגט הוא סימן) ובדפוס וינציא (וילנא) יש רק 4 סימנים בהלכות הגט.

סדר הספר

המרדכי כידוע הוא אוסף של תוספות, שאלות ותשובות, פסקים וציטטות מספרים שונים. האוסף הזה מסודר לפי מסכתות וגם לפי ענינים. למשל הלכות הגט הנמצא בסוף מסכת גיטין. כשרבינו ציטט מספר התרומה, חבור שהשתמש בו יותר מכל חבור אחר במסכת גיטין¹. הוא לא ציטט לפי סדר ספר התרומה, אלא הוא ציטט לפי סדר אחר². כך הוא עשה עם כל החומר. הוא אסף, ליקט וסידר לפי סדר משלו ולא לפי סדר הספרים שהשתמש בהם.

מכיון שהמרדכי מודפס יחד עם הלכות האלפסי נחשב הספר כהגהות או כפירוש לרי"ף. מאידך גיסא מכיון שהרבה מפסקאות המרדכי הן ציטטות מהגמרא, אפשר לחשוב שהספר ערוך ומסודר לפי סדר הגמרא. אחרי בדיקה של הפסקאות במסכת גיטין (למעלה ממאתיים) והשוואה לדברי הגמרא והרי"ף, אפשר לומר שהבסיס לסדר המרדכי הוא הלכות הרי"ף. זאת אומרת שרבינו כשסידר את ספרו התבסס בעיקרו, אבל לא לגמרי, על הלכות הרי"ף. לפעמים כשהמרדכי שאב ממקור מסוים הוא המשיך בהבאות מאותו מקור אעפ"י שזה לא היה לפי סדר הרי"ף, או אע"פ שענין זה לא נמצא ברי"ף ונמצא בגמרא³. לפעמים הוא מביא דבר שאינו נמצא לא ברי"ף ולא בגמרא, אבל לענין הלכה הוא קשור לאותו מקום⁴. בדיקה של הסימנים מראה שבהרבה מהם המרדכי השתמש בלשון הקרוב יותר ללשון הלכות הרי"ף מאשר ללשון

1. ראה ברשימת הספרים הנזכרים במרדכי בסוף המבוא.
2. כוונתי לא לשינויים בתוך הציטטא עצמה כפי שאנו מוצאים בכמה מקומות (ראה למשל פ"א שורה 16, ושורה 34, הלכות גיטין בספר התרומה מתחיל בסימן ק', והציטטא הראשונה במרדכי באה מסימן ק"ב), אלא לציטטות שלמות מתוך ספר התרומה שלא לפי סדר ספר התרומה, ראה למשל פרק מי שאחזו שורה 8 ואילך המופיע בספר התרומה אחרי הציטטא באותו פרק שורה 239 ואילך.
3. ראה למשל פרק ב' סימן מ"ב (שורה 106). דיבור זה הוא ציטטא מספר התרומה. ענין זה אינו מופיע בהלכות הרי"ף אבל הוא לפי סדר הגמרא ביחס לסימנים מ"א ומ"ג. מכיון שסימן מ"א (הני בי תרי) הוא גם ציטטא מספר התרומה, רבינו הכניס כאן את סימן מ"ב אע"פ שהוא אינו מופיע ברי"ף. וראה למשל סימנים צ"ט-ק"ג שכנראה באים מקובץ של תוספות שאינם לא לפי סדר הגמרא או הלכות הרי"ף.
4. ראה למשל סימן צ"ז שורה 415 מקבל מתנה ואילך שהוא המשיך דברי הרמב"ם הקשורים לענין הקודם, וסימן קמ"ט שורה 234 "מה בין מסוכן ובין חולה" שהוא המשיך הירושלמי למשנה "היוצא בקולר".

הגמרא⁵. [בהרבה מהדיבורים המופיעים שלא כסדר לפי הגמרא או הרי"ף, אפשר להסביר את אי הסדר על יסוד הלכות הרי"ף ולא על יסוד הגמרא]. אחרי עיון בסימנים וסידורם נראה שתכנית הסדר היא כדלקמן: בראש הפרק מופיע סימן או כמה סימנים המשמשים מעין מבוא לפרק ואינם קשורים לדברי הגמרא או להלכות הרי"ף (לפעמים הפיסקא באה מהמשנה); אח"כ באה שורה של סימנים המסודרים לרוב על פי הלכות הרי"ף (לפעמים יש סימנים שאינם לפי הסדר – ראה לעיל); והפרק מסתיים עם שורה של הבאות ממקור אחד או מכמה מקורות (לרוב תוספות) לפי הסדר במקור.

למשל פרק א: סימן א' (המוסב על המשנה) הוא ציטטא מספר התרומה ודן בהלכות שאינן בגמרא⁶. מסימן ב' עד סימן כ"ד ועד בכלל הסדר הוא על פי הרי"ף (יוצאים מזה הם סימנים ט'-י, י"ז כ'-כ"א החסרים ברוב כ"י ונמצאים בכמה מהם בגליון). סימנים כ"ה-כ"ז ועד בכלל הם מקובץ תוספות ואינם ברי"ף, וסימן כ"ח מספר הישר וסימן כט מהראב"ה⁷. וכן בפרק ח. רבינו מתחיל עם הבאות ממקורות שונים על אותה הפיסקא מהגמרא (ליקנייה להווא דוכתא... ותיזיל ותיחוד דשא ותיפתח) המשמשים מבוא לפרק (סימנים קפ-קפא-קפב-קפג). מסימן קפ"ד ואילך הסימנים מסודרים על פי הרי"ף⁸. הפרק מסתיים עם כמה סימנים מקובץ תוספות שחלק מהם אינו נמצא ברי"ף⁹.

מתוך למעלה ממאתיים סימנים שבמסכת גיטין רק מספר קטן מאד לא נמצאים ברי"ף¹⁰. בכל המקרים אפשר להסביר למה הסימן נמצא במדרכי באותו מקום¹¹. דבר המראה שהרי"ף הוא הבסיס שעליו סידר המדרכי את ספרו.

5. ראה למשל סימן קצ"ו וסימן ר"ז.

6. שרטוט הגט, מנין השיטין וטעמים למספר השיטין.

7. זה מסביר את הסדר של סימנים ג'-ו' (ועד בכלל). לפי הגמרא הסדר הוא ה', ו', ג', ד'. אבל ברי"ף הסדר הוא ג'-ו'. וכן הוא בסימנים י"ד-ט"ו.

8. סימן קפ"ד וקפ"ה הם המשך ישיר מספר התרומה. גר' בירושלמי (שורה 35) הוכנס באמצע ונמצא שם מפני שבשורות 33-34 מדברים על "המחמיר בכולן עד שיתננו לידה" ולכן הובא הציטטא מהירושלמי.

9. סימן קצ"ב נמצא ברי"ף, אבל רבינו מביא דברי תוספות והם חלק מקובץ הבאות מתוספות. סימן קצ"א וסימן קצ"ג אינם נמצאים ברי"ף.

10. כאן לא מדובר בתחילת או סוף פרק. כפי שהזכרתי לעיל בראש כל פרק יש כעין מבוא, ובסוף יש שורה של הבאות ממקורות שונים המסודרים לפי המקור ולא לפי הרי"ף. מדובר כאן בחלק העיקרי של כל פרק המסודר לפי הרי"ף.

11. סימן מ"ב – המשך הבאה מספר התרומה.

סימן נ"ח – המשך תוספות ר"ת (סימן נ"ז).

סימן פ"ח – המשך עניני הדין בשבועות המתחיל בסימן ע"ט.

הסדר על פי הרי"ף גם כן מסביר את התופעה של פיסקאות שאינן לפי הסדר. זאת אומרת ישנם מקומות שבהם המרדכי אינו לפי סדר הדברים בגמרא¹². אבל כשבודקין את סדר הדברים לפי הרי"ף נראה שרבינו סדר את ספרו על פי הרי"ף עם מבואות בתחילת הפרק ושורה של הבאות בסוף הפרק. על יסוד הנחה זו אפשר להסביר את המספר המועט של סימנים המופיעים במרדכי שלא לפי סדר הרי"ף¹³.

כתב יד ב שימש כפנים. בחרתי בו משום שכ"י ב הוא המלא ביותר, בלי הוספות שבגליון. מכיון שההבדלים בין כ"י במסכת גיטין אינם גדולים אין סיבה לבחור בכ"י מסוים.

-
- סימן צ"ח - המשך דברי הרמב"ם.
 סימן ק"ב - המשך הבאות מתוספות.
 סימן קכ"ז - המשך הבאות מתוספות.
 סימן קט"ט - הבאה מהירושלמי למשנה של הסימן הקודם.
 סימן קס"א - המשך הדיבור הקודם.
 סימן קס"ו - חלק משורה של שו"ת שהובאו ביחד (כנראה שו"ת מהר"ם).
 סימן קצ"ח - המשך הבאות מתוספות.
 סימן ר"ו - המשך עניני (שורה של שו"ת).
 סימן ר"ט - המשך ד"ה בסימן ר"ז, וסימן ר"ח הוא המשך מספר התרומה לסימן ר"ז ולכן נכנס באמצע.
12. ראה למשל סימנים ט"ו, כ"ה, צ"ט, ק'.
13. סימן ס"ה - חלק מהבאות מתוספות בסוף הפרק.
 סימן פ"ח ראה לעיל הערה 10.
 סימנים פ"ט, צ"ז-צ"א, צ"ב - לפי הרי"ף הסדר הוא צ"ב, פ"ט, צ"ז-צ"א).
 סימן צ"ב מתחיל עם דברי ר"ת והם המשך ופירוש לדברי ר"ת המוזכרים בסימן צ"ז-צ"א).
 החלק השני של סימן צ"ב הוא המשך למשא ומתן שנמצא בשו"ת מהר"ם (סימן צ"א) וכן הוא מובא באגודה ס' ס"ג לפי הסדר הזה. כדאי לציין ש"שנאמן אדם..." (סימן צ') אינו נמצא בדפוס קושטא של הרי"ף, ובדפוס וילנא זה מופיע בסוגריים. סימנים פ"ט צ' הם דברי תוספות לפי סדר הגמרא ומיד לאחריהם בא שו"ת מהר"ם בסימן צ"א.
 סימנים צ"ט, ק', ק"א - שורה של תוספות הבאים לאחר ארבעה סימנים שבהם מצוטט הרמב"ם והמשך דבריו. עיין לעיל הערה 10.
 סימן קי"ז - כנראה תוספות מקובץ של תוס' ר"י. סימן קט"ז גם כן בא מאותו קובץ, ובסימן קי"ח גם כן מצוטטים את דברי הר"י.
 סימן קכ"ז - תוספות מכתובות כמו סימן קכ"ה וקכ"ז. עיין לעיל הערה 10.
 סימן קס"ו - ראה לעיל הערה 10.
 סימן קס"ז - חלק מתשובת מהר"ם.
 סימן קפ"ז - מקובץ תוספות המתייחסות למשניות של פרק הזורק.
 סימן רי"ג - קשור לסימנים הבאים שבאים מספר התרומה. ענינו זה של חתם סופר ועד מופיע לעיל בסימן קמ"ז כציטטא מספר התרומה. כאן זה חלק מקבוצה של ציטטות ממקורות שונים בסוף הפרק.

העתקתי את **ב** בזהירות רבה ולא שיניתי בו דבר. העתקתי כפי שהוא נראה, בסוגרים הקפתי מלים שצריכים למחוק ובמרובעים השלמתי את החסר. הוספתי סימני פיסוק לטקסט. את הסימנים מדפוס וילנא ושבתבי היר לא הכנסתי מכיון שאת הלוחות שעליהן הם מבוססים לא הכנסתי.

ערכתי מדור מיוחד לשינויי נוסחאות כדי להקל על הקורא בטקסט, ומפני מספר הגדול של כתבי היר. במדור זה הכנסתי כל שינוי פרט להבדלים קלים בכתוב כגון מלא או חסר, וסיום של –ים או –ין. במקרה של ראשי תיבות, אם כ"י אחד פיענח בצורה שונה אז הכנסתי את זה לשינויים. ואם אפשר היה למלא את הקיצורים בכמה אופנים, וכך עשו, ציינתי את זה בשינויים. אבל אם פענחו את ראשי התיבות בצורה הנכונה ובכמה מהם היה רק ראשי תיבות לא ציינתי זאת. בדרך כלל כל מקום שראיתי לנכון לציין הבדל קל מאחד מכתבי היר, הכנסתי את כל השינויים מכל כתבי היר באותו מקום. את השינויים רשמתי לפי סדר האלף בית של שמות כתבי היר חוץ מד (דפוס קושטא) שאותו תמיד רשמתי ראשון. רשמתי את המלה או הפיסקא מהטקסט שבב שעליה מוסבים השינויים, ואחריה קו מאונך. אחרי הקו מופיעות אותיות גדולות המסמנות את כתבי היר ואחריהן השינויים. תיבה שנוספה בכתב יד רשמתי במרובעים, ותיבה שאינה נמצאת סימנתי או "לי", "לית", או "ליתא" (במקרה שקיצור דומה למה שבטקסט). ציינתי גם כן אם ההוספות היו ע"י הסופר עצמו (ע"ע) או ע"י אחר (ע"א), וכמו כן ציינתי אם הם בגליון או בין השורות. תיקון או הגהה בטקסט סימנתי ב-ק"ה (קודם הגהה) וא"ה (אחר ההגהה). כמו כן ציינתי במדור זה אם היה דילוג ע"י הדומות או דיטוגרפיה. אם מלה נמחקה דבר זה צוין במדור זה (לסימן מחיקה וכדומה). לפעמים כשכמה כתבי יד דומים, רשמתי את כולם ביחד ובסוגרים רגילים רשמתי את ההבדלים הקלים.

בהערות הכנסתי את מראי המקומות לתנ"ך, למשנה, לתוספתא ולתלמודים. השוואת שיטת רבינו לשיטות הראשונים, מראה מקומות לשיטות אלו, מקורות רבינו, וכן מראי מקומות לדברי רבותינו המצטטים את רבינו רשמתי בהערות. כמו כן רשמתי שם את הערותי, פירושי וקשיותי לדברי רבינו.

להלן מובאות רשימות חכמים וספרים הנזכרים במפורש בספר המדרכי למסכת קידושין וגיטין, ומספרי הסימנים והשורה שבהם שמותיהם מופיעים. ידיעות ביוגרפיות על החכמים ועל ספריהם יש למצוא באנציקלופדיות השונות לגדולי ישראל, ובספרו של כהן, פרק ט' (סיני, כרך י"ד, עמ' שי"ד ואילך).

חכמים הנזכרים במרדכי לקידושין

ר' אלחנן (בן יצחק) – כ': 223, פ"ד: 35.

ר' אליעזר מביהם – ע"ח: 261, 253, 221.

ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראבי"ה) – א': 18, ב': 19, ד': 51, ח': 103, י': 116, ט"ו: 144, י"ח: 170, 176, 188, ל"ד: 377, מ"ז: 77, מ"ח: 86, נ"א: 108, נ"ה: 136, נ"ז: 146, 147, ס"ה: 252, ע"א: 94, ע"ו: 177, 155.

ר' אליעזר (בן שמואל) ממויץ (רא"ם) – ל"ה: 401 (ע"ש בש"נ), ס': 199, ע"ח: 281, 264, 249, 233, 214.

ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) – י"ב: 131, כ"א: 244, ל"ה: 401, מ"ו: 62, מ"ח: 87, נ"ז: 152, נ"ח: 158.

ר' אליקים בן יוסף – נ"ח: 158.

ר' אפרים בן יצחק – נ"ט: 178.

ר' ברוך בן יצחק מרגנשפורג – ז': 77.

ר' ברוך (בן שמואל ממגינצא) – ל': 326, ס': 204, ס"ח: 2, ע"א: 93, ע"ח: 256, 219, ע"ט: 275.

ר' האי גאון – כ"א: 244, כ"ה: 296, נ"ב: 119.

ר' חזקיה (בן יעקב איש מיידבורק) – מ"ט: 96.

חכ' מאור הגולה – ס"ח: 23.

ר' חננאל בן חושיאל (ר"ח) – ד': 35, י"א: 128, י"ב: 131, י"ג: 137, י"ח: 170, ל"ו: 409, נ"ד: 122, נ"ז: 147, ס"ו: 259, ס"ז: 279, ס"ח: 19, ע"ח: 237, פ"א: 9.

ר' ירמיה (בן ישראל מנירנברג) – ס"ח: 7.

ר' יהודה בן יצחק – ז': 80, 65.

ר' יואל (בן יצחק) הלוי – כ"ב: 268, כ"ד: 282.

ר' יעקב מאורליינש – פ"ז: 64, 52.

ר' יעקב מקורבוויל – כ': 236.

ר' יעקב בן יצחק הלוי (יעב"ץ) – נ"ה: 133.

ר' יעקב בן מאיר (רבינו תם) – א': 7, ד': 31, 30, ז': 77, ח': 101, י': 116, כ"א: 245, כ"ז: 308, כ"ט: 323, ל"ט: 17, מ': 29, 28, מ"א: 42, נ"ט: 181, ס"א: 216, ס"ב: 221, ע': 75, ע"ו: 134, 136, 142, 170, ע"ז: 198, פ"א: 15, 8, פ"ב: 24, 25, 26, 29, פ"ו: 49.

ר' יצחק בן אברהם (ריב"א) – מ"ב: 46.

ר' יצחק (בן יעקב) אלפסי – ד': 30, ז': 82, ח': 102, כ"א: 244, מ"ו: 63, 60, מ"ח: 86, נ"ב: 118, נ"ז: 147, ס"ו: 259.

ר' יצחק (בן יעקב) הלבן – ע"ח: 233.

ר' יצחק בן מאיר – נ"א: 111.

ר' יצחק (בר משה) מוינא – ז': 78.

ר' יצחק בן שמואל (ר"י) – א': 8, ט"ז: 152, כ': 225, 224, 219, כ"א: 246, כ"ב: 265, כ"ג: 272, כ"ח: 312, ל"א: 336, ל"ג: 348, 347, ל"ט: 10, מ': 29, 27, 20, נ"ב: 117, נ"ד: 123, 125, ס': 211, ס"ח: 17, ע"ו: 147, פ"ד: 34.

ר' מאיר – נ"ח: 163.

ר' מאיר, אבי ר"ת – ע': 78.

ר' מאיר בן ברוך מרוטנברג (מהר"ם) – ב': 23, כ"א: 257, כ"ג: 276, ס"ז: 297, 266, ס"ח: 33, 26, 6, ע"ח: 270, פ"ו: 48.

ר' מנחם – נ"א: 111, ס"ב: 220.

ר' משולם בן קלונימוס – ע"ו: 175.

מר רב צדק גאון – ט"ו: 142, י"ח: 167.

ר' שלמה בן יצחק (רש"י) – א': 5, ד': 30, ז': 81, ח': 87, ט"ז: 152, י"ז: 158, י"ט: 208, כ"ב: 263, כ"ט: 321, מ': 18, נ"א: 105, נ"ד: 122, נ"ז: 147, ס"ה: 250, ס"ח: 48, פ"א: 32, פ"ד: 16, 7, 3.

ר' שמואל בן ברוך – ע"א: 94.

ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) – מ"א: 41, נ"ז: 152, נ"ח: 163, ע': 73.

ר' שמואל בן נטוראי (רשב"ט) – י"ז: 164, מ"ז: 70.

ר' שמעון בן שמואל מיונבילה – ע"ז: 204, 181.

ספרים הנזכרים במרדכי לקידושין

אביאסף – כ"א: 252, מ"ב: 52, נ"ה: 137, ע': 76.

אבי העזרי – כ"ח: 318, ס': 214, ס"ט: 59.

אור זרוע – ג': 28, ז': 81.

אלפס – ז': 82, ס"ד: 249.

הלכות גדולות – י"ב: 132, נ"ב: 119, נ"ו: 144, נ"ח: 162, פ': 280.

ספר החכמה – ז': 85, ס': 205, ע"ז: 206, ע"ח: 264.

ספר המצות – כ"א: 244.

ספר חפץ – י"א: 128, י"ב: 132.

ספר יראים – ל"ה: 401.

משנה תורה – כ"א: 254, ל"ד: 392, מ"ב: 52, מ"ז: 84, נ"ה: 142, ס': 199, ס"ט: 59, ע"ט: 277.

שאלות – נ"ב: 119, נ"ו: 144, נ"ח: 162.

ספר התרומה – ס"ד: 249.

רשימת חכמים הנזכרים במרדכי לגיטין

ר' אביגדור הכהן – צ"ג: 336, ק"נ: 270, ר"ו: 114.

ר' אברהם – קב"ט: 305.

ר' אלחנן – קצ"ד: 103.

ר' אליהו – ר"ד: 74.

ר' אליעזר – נ"ג: 212, פ"ח: 292.

ר' אליעזר בר יואל (ראבי"ה) – ל"ג: 27, ל"ט: 82, מ': 88, מ"ה: 159, נ"א: 198, ס"ג: 73, ס"ו: 99, ע"ז: 141, ע"ח: 163, 184, 199, צ"ב: 327, ק"כ: 141, קב"ט: 320, 318, קל"א: 336, קמ"ח: 192, קנ"ה: 23, קס"ו: 116, קצ"ט: 33, הלכות הגט: 167.

ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) – ל"ו: 62, ס"ד: 83, צ"ב: 326, ר"ט: 186, הלכות הגט: 162.

ר' אליעזר בר שמואל ממי"ץ (רא"ם) – צ"ב: 322, צ"ו: 402, 373, ק"ד: 447, ק"פ: 5.

ר' אלעזר (ב"ר שמואל) מוורונא – ר"ו: 135.

ר' אפרים בר יצחק מריגשבורג (יקיר) – י"א: 112.

ר' אשר – קב"ט: 227.

ר' ברוך – פ"ח: 292, צ"ז: 408, ק"ד: 451, קב"ט: 310, קס"ה: 104.

ר' ברוך בר יצחק מוורמייזא (בעל ספר התרומה) – א': 1, צ"ב: 332.

ר' ברוך בר' שמואל ממגנצא (בעל ספר החכמה) – ג': 25, צ"ו: 401, 377, קנ"ג: 282.

גאונים – ע"ז: 144, 131, ע"ח: 188, ק"ד: 446, קי"ב: 27, קע"ד: 252, רי"ז: 287.

ר' דוד בר' קלונימוס – קצ"ט: 33.

מר דניאל גאון – קע"ח: 284.

רב האי גאון – קי"א: 22.

ר' הלל גאון – פ"ו: 266.

ר' חזקיה – צ"א: 309, 306, צ"ג: 336, ר"ו: 114.

ר' חננאל – ס"ד: 89, 85, ע"ה: 70, ק"ג: 444, קי"ב: 25, קמ"ז: 175, 164, 163, קמ"ח: 198, ק"נ: 264, 263, קנ"ד: 10, ק"ס: 52, 48, קפ"ד: 27.

שוק טרוייש – הלכות הגט: 196.

ר' יהודאי גאון – ע"ז: 138, קע"ז: 274.

ר' יהודה – ע"ז: 145, קב"ט: 316.

ר' יהודה מפריש (ר' יהודה בר' יצחק שירליאון) – קט"ו: 94, הלכות הגט: 158, 159.

ר' יואל (בר' יצחק הלוי מבונא) – ח': 86, 67, כ"ט: 250, ל"ט: 81, נ"ד: 2, ע"ז: 141, קמ"ח: 209, קנ"ד: 7.

ר' יוסף טוב עלם – ר': 57, ר"ב: 68.

ר' יחיאל בר' יוסף מפריש – צ"א: 311, 306, צ"ג: 354, קנ"ט: 43, קפ"ד: 38.

ר' יעקב מאורלייש – ל"ט: 81.

ר' יעקב בר' יצחק בר' אליעזר הלוי (יעב"ץ) – קב"ט: 319.

ר' יעקב בר' מאיר (ר"ת) – ב': 11, ה': 45, 44, י': 107, 98, י"ג: 125, י"ד: 129, ט"ו: 143, 145, 148, ט"ז: 158, י"ח: 180, 179, כ"ח: 235, ל"ו: 54, 46, ל"ז: 71, מ"ג: 134, נ"ז: 25, ע': 123, 122, ע"ב: 37, ע"ה: 69, ע"ז: 131, 140, 143, 146, ע"ח: 172, 171, 165, פ"ג: 237, 239, פ"ז: 271, פ"ט: 295, צ': 299, צ"א: 313, 308, צ"ב: 319, ק"ו: 467, ק"ח: 481, ק"ט: 5, קב"א: 155, 145, קב"ג: 166, קב"ט: 262, ק"ל: 326, קל"ב: 349, קל"ה: 19, קל"ח: 65, קל"ט: 75, 70, קמ"א: 100, קמ"ב: 105, קנ"ט: 43, 38, ק"ס: 58, 52, קס"א: 73, ק"ע:

169,168,164, קע"ד: 260,258,254, קע"ו: 271, קפ"ג: 24,23, קצ"ד: 100, ר"ח: 182,180, רי"א: 209,207, רי"ב: 214,213, הלכות הגט: 209,195,98,96,88,71,64.

ר' יצחק – קע"ט: 285.

ר' יצחק בר' אברהם (ריצב"א) – ג': 20, ר"ה: 111,76.

ר' יצחק אלפסי (הרי"ף) – ח': 90,68, ט': 93, י"ד: 132, י"ט: 193, ל"ב: 19, ס"ד: 89, פ': 226, צ"ב: 329,327, ק"ד: 447, קי"א: 22, קמ"ג: 127, קמ"ז: 175,164, קמ"ח: 198, ק"ס: 52, קס"א: 73, קס"ד: 98, קע"ב: 208, הלכות הגט: 91.

ר' יצחק בן אשר הלוי (ריב"א) – י': 100, י"ד: 133, י"ח: 175,169, ס"ב: 55, ס"ג: 80, ע"א: 2, פ"ד: 249, קי"ט: 134, קמ"ו: 159, קס"ו: 111.

ר"י בר' מ' – צ"ו: 369.

ר' יצחק בר' מאיר (ריב"ם) – קמ"א: 90.

ר' יצחק מדנפיר – ע"ז: 128.

ר' יצחק בר מרדכי – קס"א: 71.

ר"י בר' מנחם – מ"ג: 134.

ר' יצחק בן משה (בעל אור זרוע) – הלכות הגט: 156.

ר' יצחק בר' שמואל (ר"י הזקן) – ו': 53, כ"ה: 224, כ"ו: 227, מ"א: 89, מ"ב: 128,110, מ"ד: 154, נ"ח: 28, ס"ב: 62, ס"ח: 116, ע': 120, ע"ז: 146,122, ע"ח: 189, פ': 224,220, פ"ו: 262,261,255, צ"ג: 350,338, ק"ג: 439, קט"ו: 107, קי"ז: 113, קי"ח: 133, קב"ט: 313, קל"ג: 356,354, קל"ז: 35, קמ"ו: 152, קמ"ז: 165, קמ"ח: 178, ק"נ: 264, קנ"ד: 12,7,3, קנ"ה: 20, קנ"ו: 33, קס"ד: 90, קס"ו: 134,129, קס"ט: 156, קע"ד: 254,247, קפ"ד: 30, קפ"ה: 45, קפ"ו: 63, קפ"ח: 71, קפ"ט: 76, קצ"א: 85,81, קצ"ג: 92, קצ"ה: 2, קצ"ח: 21, ר"ו: 161,134,127,125,121, ר"י: 202, רי"ב: 217, הלכות הגט: 164,122.

ר' יקיר – ראה ר' אפרים בר' יצחק מריגנשבורק.

ר' ישעיה – קט"ו: 93.

ר' ישעיה בר' מלי מטראני (ר"י מטראני) – קט"ו: 93, הלכות הגט: 190.

ר' מאיר בר' ברוך מרוטנבורג (מדה"ם) – מ"א: 103, ס"ז: 113, צ"א: 318, צ"ב: 325,322, קי"ב: 36, קי"ג: 51, קי"ד: 61, קט"ו: 104,69, קב"ג: 170, קב"ח: 214, קב"ט: 305,304, קל"ד: 11, קל"ח: 48, ק"ג: 245, קס"ח: 146, ק"ע: 202, קע"ג: 237, רי"ז: 291,245.

רבני מגנצא – ע"ז: 129.

ר' משה בן מיימון (רמב"ם) – ח': 90, ט"ו: 153, מ"ד: 145, נ"ג: 211, ע"ב: 58, צ"ז: 412, צ"ח: 419, קי"א: 23, קי"ג: 52, 37, קט"ו: 78, קס"ח: 147, קפ"ז: 66, רי"ז: 292.
 ר' משה תלמיד ר"ת – הלכות הגט: 195 (או ר' משה ב"ר אברהם מפונטינא או ר' משה ב"ר שלמה ממגנצא. עיין בבעלי התוספות לאורבך עמוד 96 הערה 25* ועמוד 184).

ר' משולם – קצ"ד: 95.

מר נטרונאי גאון – קצ"ז: 14.

רבתי' שבניאוושטט – ר"ו: 139.

ר' סעדיה גאון – א': 3.

ר' פטר – קל"ה: 20.

רבתינו שבפריש – ר"ה: 110.

ר' פרץ – ע"ח: 204, קנ"ט: 47, ק"ע: 164, קפ"ד: 41, הלכות הגט: 163.

ר' קובלין ממרצבורק – צ"ב: 325.

רבוותא – נ"ד: 11.

רבני ריגנשפורק – כ"ח: 235.

ר' שלמה יצחקי (רש"י, קונטרס) – י"ד: 132, ט"ו: 139, כ"ה: 223, כ"ט: 257, ל': 9, ל"ז: 74, מ"ג: 135, מ"ה: 158, מ"ו: 170, נ': 193, נ"ג: 203, ס"ב: 53, ס"ד: 88, ס"ח: 115, ע': 120, ע"א: 24, 5, ע"ה: 68, 67, פ': 216, ק"ג: 443, קי"א: 18, קב"א: 150, 147, קב"ד: 180, קב"ח: 225, ק"ל: 326, קל"א: 331, קל"ז: 42, 34, קל"ח: 45, קמ"א: 88, 82, קמ"ב: 102, קמ"ד: 138, קמ"ו: 151, ק"ס: 52, 48, קס"א: 73, קס"ו: 120, קס"ז: 137, קע"ד: 261, 250, קפ"ב: 15, קפ"ו: 62, קפ"ט: 76, ר"י: 200.

ר' שמואל – ק"ט: 10, קב"ד: 182, קב"ח: 215, קב"ט: 233.

ר' שמואל בר' ברוך – צ"א: 317.

ר' שמואל מבבנבירק – קט"ו: 93, קב"ט: 275.

ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) – י"ט: 193, ל"ב: 25, מ"ג: 135, נ"ה: 18, ע"ב: 25, ע"ד: 65, ע"ה: 189, פ"ט: 294, ק"ו: 468, 463, קט"ו: 96, קמ"ד: 140, קנ"ד: 16, ר"ח: 180.

ר' שמחה – ע"ח: 206, צ"ה: 368, קב"ט: 298, 292, 285, ק"נ: 263, ר"ו: 157, הלכות הגט: 161.

ר' שמשון – קס"ט: 150, ר"ד: 113, 110.

ר' שמשון זקינו של ר' שמשון משאנץ – קל"ט: 79.

שתי ישיבות – ס"ד: 84.

רשימת הספרים הנזכרים במרדכי לגיטין

אביאסף – א': 8, ב': 12, כ"ג: 219, ס"ד: 89, ס"ו: 107, ע"ו: 109, צ"ב: 326, קי"ב: 27, קכ"ד: 196.

אור זרוע – ל"ו: 69.

הלכות גדולות – י': 98, ע"ז: 138, ע"ד: 176, 164, קע"ט: 289.

ספר המקצועות – ס"ד: 83.

ספר החכמה – י"א: 112, ע"ו: 110, צ"ו: 372, קי"ג: 56, קנ"ג: 283.

טופסי הגאונים – ע"ז: 144, ע"ח: 187.

ספר יראים – צ"ב: 322, ק"ד: 447.

ספר מצות גדול – מ"ד: 152, ע"ז: 146, קפ"ב: 20, קצ"ה: 7, הלכות הגט: 97.

סידור רבי' יוסף ט"ע – ר"ב: 68.

סדר תנאים ואמוראים – קל"ט: 80.

ספרי – פ"ו: 263.

עיטור – קי"ב: 31, 25.

ערוך – ע"ח: 175, קפ"ד: 30, 27.

שאלות – קע"ח: 282.

תקן שטרות – קע"ט: 290.

ספר התרומה – א': 1, ג': 14, 27, ר': 56, ל': 3, מ"ב: 132, מ"ד: 154, ע"ו: 109, ע"ז: 132, ע"ד: 162, צ"ב: 332, קמ"א: 90, קמ"ב: 126, קמ"ח: 187, קע"ד: 263, קפ"ד: 34, קפ"ה: 42, ר"ז: 171.

תשובת הגאונים – קע"ז: 269.

תשובת הגאון – ס"ד: 89.

סימני כתבי היד

- ז - דפוס ראשון (של הרי"ף) קושטא (1509).
- א₁ - אוקספורד - מס' 668.
- א₂ - אוקספורד - מס' 547-545.
- א₃ - אוקספורד - מס' 367.
- א₄ - אוקספורד - מס' 667-666.
- ב - בודפסט.
- ג - ברלין מס' 6.
- ה - המבורג מס' 175.
- ו - וינא מס' 208.
- ו₁ - וינא מס' 2.
- ו₂ - וורצ'לי.
- י - ששון מס' 534.
- ל - בריטיש מוזיאום מס' Add 19,972.
- ס - בית המדרש לרבנים באמריקה מס' 674.
- פ - פארמא מס' 2902.
- צ - פריז מס' 407.
- צ₁ - בית המדרש לרבנים בפריז מס' 39.
- ק - קמברידג' מס' 490-488.
- ר - וטיקן מס' 141.
- ש - היכל שלמה נוסחה ב.

רשימת ראשי התיבות

(ראשי התיבות הרגילים וידועים לכל לא צוינו כאן)

אוה"ג, אוצה"ג – אוצר הגאונים.

או"ז – אור זרוע.

או"ח – אורח חיים, ארחות חיים.

א"נ – אי נמי.

בה"ג – בהלכות גדולות, בעל הלכות גדולות.

ב"ש – בית שמואל.

ד"מ – דרכי משה.

ד"נ – דפוס נפולי.

ד"ס, דק"ס – דקדוקי סופרים.

הג"מ – הגהות מיימוניות.

מ"מ – מכל מקום, מגיד משנה.

פיה"מ – פירוש המשניות.

רגמ"ה – רבינו גרשם מאור הגולה.

שטמ"ק – שיטה מקובצת.

ת"י – תוספות ישנים.

תשובות מהר"ם ב"ב:

ד"ב – דפוס ברלין.

ד"ל – דפוס לבוב.

ד"פ – דפוס פראג.

ד"ק – דפוס קרימונה.

יעקב רוט

ספר המרדכי
לרבינו מרדכי בן הלל האשכנזי
למסכת קידושין

מוקדש לזכר מורי ורבי
הרב יצחק ב"ר חיים בצלאל פענט ז"ל
שהכניסני לפרוזדור של תורה
נפטר בדיטרויט, משיגן, ר"ח סיון תשכ"ח
והובא למנוחת עולמים בירושלים עיה"ק

ה ק ר מ ה

חובה נעימה היא לי להביע רגשי תודה לבכיים לאלה שעודדו אותי ועזרו לי בעבודתי, ושאיילולי סיועם לא היה ביכולתי להוציא את הספר לאור.

קודם כל לספריות ולמנהליהן שהרשו לי להשתמש בכתבי היד שלהם ואף לצלם אותם ולהעמידם בכך לרשותי: אוקספורד, בייר שטאטביביותק, וינה, וורצ'לי, אוסף ששון, בודפסט, בריטיש מוזיאום (הספריה הבריטית), בית המדרש לרבנים בפריז, בית המדרש לרבנים באמריקה, פארמא, הספריה הלאומית בפריז, קימברידג', ותיקן, והמוזיאון על שם וולפסון שבהיכל שלמה בירושלים.

לשני נגידי בית המדרש לרבנים נאמריקה הקודמים, פרופ' אליעזר אריה הלוי פינקלשטיין שהתעניין בעבודתי מתחילה ועד סוף, ושעצם התעניינותו עודדה אותי, ופרופ' גרשון דוד כהן שמים עלותו לכס הנגידות הראה כלפי יחס אישי אוהב ואוהד בכל תחומי עבודתי בסמינר. אשרי שעלה בגורלי ללמוד וללמד במוסדנו בתקופת שני נגידים אלה ושזכיתי להימנות בין העוסקים בתורה שחיזקו את ידיהם. הערצתי לשניהם בלתי מוגבלת היא.

מיום הגיעי לבית המדרש לרבנים נמנית בין תלמידיו של מורי ורבי, הרב חיים זלמן דימיטרובסקי. הוא הוא שהכניסני לפרוזדורה של תורה פנימה בשבתי לפניו בין שאר תלמידיו. הוא הוא שעודד אותי להמשיך לתואר שלישי, והציע לי לעסוק בההדרת ספר המרדכי. על ידו הודרכתי בההדרת ספרי רבותינו הראשונים. השפעתו הרבה עלי ניכרת בספר זה בכל עמוד ועמוד. אליו פניתי בכל שאלותי, קטנות גם גדולות. ממימי אישיותו הנדיבה ותורתו הכבירה שתיתי וגם רוייתי. הערותיו המחודדות והקולעות מנעוני מטעויות רבות. רק בעזרתו הרבה זכיתי להוציא את הספר הזה לאור.

תודתי מובעת לספרן הסמינר לשעבר ד"ר מנחם שמלצר על עזרתו הרבה והיענותו לכל בקשותי. וכן לפרופ' יעקב קצנשטיין, מנהל מכון שוקן לשעבר בירושלים, ולמר אברהם רוזנטל, ספרן מכון שוקן על עזרתם ושירותם האדיב בשנת שהותי בירושלים.

לפרופ' ש"י פרידמן, ולצוות בירושלים — מזכיר המערכת מר ישראל חזני והמלביה ד' מר יעקב חסון — ולמר עזריה שמואלי, תודה על טיפולם המסור והנאמן.

ואחרון אחרון חביב, לאשתי ברברה שחיזקה את ידי לעסוק בתורה השכם
והערב. שלי ושלכם שלה הוא.
וכלם ישאו ברכה מאת ה'.

י"ך

[מדרכי קידושין פרק האשה נקנית]

[א] האשה ניקני' בג' דרכי' וקונ' עצמה בשתי דרכי' בכסף ובשטר ובביאה וקונה עצמה בגט ובמית' הבעל. מניינ' דריש' למעוטי חליפין סד"א הואיל וגמר קיחה קיחה משדה עפרון מה שדה קניי' בחליפי' אף אשה כו' קמל"ן ואימא ה"נ חליפי' איתנהו בפחו' משה פרוטה ואשה בפחו' משה פרוטה לא מיקניא. פי' רש"י, משום דגנאי הוא לה, הילכך בטיל הו' תורת

1 [א] | אגפצ₁ תתפ"ח, ר תתתצ"ד. האשה ניקני' | דא₁א₃הפצצ₁קש [גמר] ג, [והוא דאו' לה בשע' נתינ' הרי את מקודשת לי, דאי נתן לה סתמ', אמ' לקמ' דלא מהני כי אם במדבר עמה על עסקי קדושה], פ' ל'. דרכי' | א₂ [כו' והוא דאמ' לה בשעת נתינה (היורד בין השיטין) הרי את מקודשת דאי נתן לה סתמא, אמ' לקמ' דלא מהני כ"א במדבר עמה על עיסקי קדושה]. 4-1 בג'... פרוטה | דא₃א₄גהו₂ילפצצ₁קש לית', ס בכסף בשטר ובחזקה כו' [גמר]. וקונ'... פרוטה | א₂ לית'. 4 בפחו' | ו [בפחות]. 5 לא | פ [לא]. מיקניא |

1 ה א ש ה — משנה ב ע"א. ובראש הפרק, הפ' [אתחיל מסכת קידושין], ל [קידושין], ס [מסכת קידושין]. נ י ק נ י' — מכיון שהתוספת שבא₂ג נאמרה סתם, נר' שהיא מוסבת גם על קידושי שטר. דעה זו מובאת בפיסקי תוס' לקידושי' (סי' א'), אבל בתוס' שלפנינו לית'. מלשון הרמב"ם נר' שאינו מסכים לדעה זו, שהרי בהלכות אישות, פ"ג ה"ג, אינו מזכיר אמירה, ואילו בהל' א' וה', גבי קידושי כסף וביאה, הוא מזכירה. וע' גם ב' ע"א ברש"י ד"ה בכסף, ובמאירי, עמ' 4, ד"ה ונשוב. וכן יוצא גם משיטת תלמיד הרשב"א (בשיטת מהר"י בירב), ובארחות חיים, הל' קידושין, סי' א' וב'. וע' עוד תוספתא כפשוטה פ"א שו' 7-8. ע צ מ ה — לפנינו "את עצמה", וכן להלן. ב כ ס פ — לפנינו "נקנית בכסף". ו ב ש ט ר — כן ברש"י ור"ן, ד"ג, ובמשנה כ"י קויפמן ופרמא, ומי"ר. לפנינו במה"ב, כ"מ, הוצאת לו, רי"ף ורא"ש: בשטר (ור' גיר' ס). ובתוספתא (א:א) (וע"ש בש"נ) ואגודה (סי' א') "בשטר בביאה".

2 ו ב ב י א ה — גירסת ס "ובחזקה" היא באשגרה, עי', למשל, דף כב ע"ב. מ נ י נ י' — ר' דף ג ע"א.

3 ק נ י י' — לפנינו "מקניא".

5 מ י ק נ י א — לפנינו נוסף "נפשה" (ר' דא₂א₄י ואגודה). ועי' להלן שו' 9. פ י' —

חליפין, ואפי' בכלי שיש בו שוה פרוטה אי יהיב לה בתורת חליפי'. וק' לר"ת, דמשמע מדתלי טעמ' דגנאי הוא לה משמ' שאילו הית' רוצה להתקדש בהכי מקודשת. ונר' לר"י לפ' דאשה בפחו' משוה פרוטה לא מקניא, ול"ג נפשה. וד"פ, משום דבעינן כסף בקניין אש', ואע"ג דגמרינן

דא₁י₂ [נפשה], א₂ [נפשיה]. רש"י | ד [ז"ל], ל לית'. משום | א₂ לית'. דגנאי | ל גנאי. לה | א₂ לר' לית'. הילכך | א₂ לכך הוא. בטיל | א₂ לפ' בטל. דה' | דא₁א₂א₃א₄ג₂י₂לספצ'רש להו. תורת | ר בתורת. 6 חליפין | ד [בקדושי אשה]. א₂א₄ב₂י₂ [בקידושין]. ואפי'... חליפי' | צ₁ש לית'. בכלי | א₂ כלי. אי יהיב | א₂ אם נתן. יהיב | ד יהיב. לה | א₁ל ליה. בתורת | א₄בגר בלשון. חליפי' | א₂ [לא קניא]. וק' | א₂ וק"ק. 7 דמשמע | א₂ כי משמ'. מדתלי | א₁פ לית'. ונוסף בפ' בין השיטין, "דמדתלי", ל מולא. טעמ' | ד [משום], א₂ [מפני]. דגנאי הוא | א₂ שהוא גנאי, ר בגנאי הוא. לה | א₁ ליה, א₄ביר לית'. משמ' | א₂ש לית'. שאילו | דש דאם, א₂א₄ג₂י₂ שאם. דית' | א₁בה היה, י לית'. רוצה | י רצתה. 8 בהכי מקודשת | א₄ מקודשת בהכי. בהכי | דש בכך [שהיתה], א₂ בכך, ו₂ [תהא]. מקודשת | א₁הפצ'ק דמקודשת. ונר' | ו₂ לכ"ג. לר"י | ו₂ לר"ת. לפ' | דא₂רש לית'. דאשה | ד [דה"ג] ואשה, א₁א₃א₄ג₂י₂לספצ' ואשה. 9 מקניא | י [נפש']. דבעינן | א₂ דבעינן, פ דבעיא.

מכאן עד שורה 8 מובא באגודה כלשון רבינו. רש"י — ג ע"ב, ד"ה לא. משום — כן הוא בתוס' (ג ע"א) ד"ה ואשה. אבל לפנינו ברש"י וברש"י על הרי"ף לית', ועי' גיר' א₂. (ועי' מאירי, עמ' 13). ה' — כך גם לשון הרי"ף, אבל לפנינו ברש"י "בטיל לה", וברש"י על הרי"ף "בטל לה", ועי' בש"ג. תורת — וכן הוא בכ"י, ברש"י על הרי"ף ובתוס' הנ"ל, וכצ"ל, אבל לפנינו ברש"י "לתורת".

6 חליפין — לפנינו ברש"י ובתוס' הנ"ל "חליפין בקידושין" (עי' בש"ג), וברש"י על הרי"ף "חליפין מן הקידושין". בתורת — כן הוא בתוס' הנ"ל ובר"ן, אבל לפנינו ברש"י, ברש"י על הרי"ף ובאגודה "בלשון" (ר' א₄בגר).

7 לר"ת — בתוס' הנ"ל.

8 לר"י — תירוץ זה מובא בתוס' ובאגודה הנ"ל בשם ר"ת, וכן משמ' מן המאירי (עמ' 13). אולם עי' רא"ש, גיטין, פרק השולח, סי' כ"ז, וקרבן נתנאל, שם, אות ר'. ועי' בהע' הבאה.

9 נפשה — הרי"ף, הרמב"ן בשם ההלכות, הרי"ד (בפסקיו ובתוספותיו), הרשב"א, המאירי, הרא"ש (בפסקיו ובתוספותיו), הריטב"א בשם "יש ספרים", הרי"ן, אגודה, וכי"מ גורסים "נפשה", ותירצו את הגירסא בדרכים שונות. וה"פ — עיקר הפירוש נמצא בתוס' הנ"ל, ועי' גם בספר הישר, סי' קמ"ב, ולהלן הערה לשו' 17, ד"ה בפחות.

10 קיחה משדה עפרון ושדה מיקניא בחליפין, לא גמרינן אלא לענין דמקניא בכסף, אבל לשאר קניין דשדה לא. ולפי האי ניח' שפיר דלא גמרינן קניין דשטר באשה מגזירה שוה דקיחה קיח', דלא גמרינן אלא לעניין כסף דווקא. וא"ת, מאי קפרי' ליה תלמוד' ואימ' ה"נ, נימ' דלא גמרינן מג"ש אלא לעניין כסף דווקא. וי"ל דה"פ, ואימ' ה"נ, דאשה מקני' בחליפין בכלי שיש בו שוה

בקניין | א₂ בקידושי. אש' | ו₂ ראשה, ש לית' | דגמרינן | א₁ דגמר. 10 קיחה | דא₁א₂א₃א₄בגהו₂ילפצ₁קר | קיחה. | עפרון | ר | החתני. | מיקניא | א₂ נקדה. לא | ס | דלא, ר לית', ונוסף בין השיטין. | גמרינן | א₂ | ג"ש. | ל גמרי. | דמקניא | דפ | דמקני, א₂ | דווקא. | 11 | אבל... לא | א₁א₂א₃יספצק | אבל לא לשאר קניין (בו₂: קניינין) דשדה, א₂ | לית', א₄ ולא לשאר מילי דשדה, בגל | אבל לא לשאר מילי דשדה, א₁ אבל לא לעניין קניין דשדה, ר אבל לא לשאר דשדה, ונוסף "דינין" בין השיטין בין תיבת "לשאר" לתיבת "דשדה". דשדה | ש | דכסף. לא | ש | לית'. ולפי | ד ולפי', צ₁ לפי. האי | דא₂ | זה, ש לית', ונוסף בין השיטין. שפיר | דא₂א₄ש | לית', ונוסף בש בין השיטין. דלא | א₄ | לא. | גמרינן | א₃ | גמר, ל קמרינן. קניין... גמרינן | ג | לית'. קניין | א₄ | קיחה, ונגרד א₄ | והוגה כלפניו בין השיטין. 12 | דשטר | דא₁ה בשטר, א₂ש שטר. באשה | דה ראשה, א₂ | לית'. מגזירה שוה | א₂ | בג"ש. דקיחה | א₂ | של קיחה. קיח' | ד | [משו']. גמרינן | א₂ | ג"ש. | ו₂ | ליה, ל גמרי. | אלא | ה | לית'. לעניין... דווקא | א₂ | דוקא לענין כסף (ולא לשאר מילי). 13 | וא"ת | א₁א₂א₃א₄בו₂ילר | א"כ. | מאי | ל | [למה] אמאי. קפרי' | א₂ | פריך. ליה | א₁א₂א₃א₄בו₂ילספצ₁ר | לית', ונוסף בפ' על הגליון, ש [דוק], וסימן מחיקה עליו. תלמוד' | א₂ | לית', ו לתלמודא. ואימ' ה"נ | ל | לית'. נימ' | דא₂א₃א₄בהילספצ₁קר | לימ', א₁ | לית'. גמרינן | ד | [מכסף], א₄ | [מצי] גמרי, ה [גזירה שוה]. מג"ש | א₂ | ג"ש. אלא... דווקא | ד | אלא דווקא כסף, א₁א₂א₃א₄בגהילספצ₁קש | אלא קניין (צ₁ בקניין) כסף, א₂ | אלא דווקא לענין כסף, ר | אלא לענין קנין כסף. 14 | דווקא' | ו₂ | לית'. וי"ל | ו₂ | ל, ש | [דאדה"נ]. דה"פ | ה | דהתם פריך, ס | דהכי פריך. ראשה | א₁ | האשה. מקני' | ד | קניא, א₁א₂א₃א₄בגהו₂ילספצ₁קש | ניקנית, א₃ | לית', ונוסף "ניקנית" על הגליון בצ. בכלי | א₂ | לית'.

11 ב כ ס ף — הרשב"א מביא הסבר לתירוץ בשם הראב"ד, והוא שאין אנו למדים אשה משדה, אלא אשה מקיחה הכתובה בשדה עפרון, ואותה קיחה היתה בכסף, ופחות משוה פרוטה אינו כסף, ע"ש.

12 ד ש ט ר — ה ע"א, וה"ה דמצי להקשות אמאי לא גמרינן שתקנה אשה אף בחזקה מג"ש דקיחה קיחה, ולתרץ בתירוץ זה, עי' בתוס' הנ"ל ובריטב"א.

15 פרוטה. ומשני חליפין איתניהו בפחו' משה פרוטה [ואשה בפחות משה פרוטה] לא מקניא, דלא כסף הוא, ומשו' הכי בטלי תורת חליפי' מקניין אשה לגמרי, אפי' בכלי שיש בו שוה פרוטה, דלא ליתי למקני בפחות. [וכת']

בו | ל בה. 15 פרוטה | א₂ [כי היינו כסף], א₃ [מי' בשוה מיקניא], א₄ [ואימא גמי שוה כסף], ו [דלא ליתי למקני בפחות]. חליפין | ה לית', ק [אית]. איתניהו | צ איתנהו, צ₁ איתנהו. משה | ל [הכי] בשוה. ואשה... פרוטה | ב לית'. משה | א₂ | א₂ לית'. 16 מקניא | א₂ ק [בק על הגליון] [נפשה]. דלא | דא₄ בגו₂ יקרש דלאו, א₁ ספצ₁ דבלאו. הוא | ד לית', ש היא. ומשו' הכי | א₂ ולכך, ש ולהכי. בטלי | ד [לה], א₂ בגו₂ יר בטלו, ס בטלית, פ בטלת', צ₁ בטליה. תורת... לגמרי | א₂ חליפי אשה לגמרי. מקניין | ד לית'. אשה | דש לית'. 17 אפי' | א₄ ואפי'. בכלי שיש | א₂ בשיש. דלא... בפחות | א₂ דלמא אתי למקני בפחות משה פרוט' [כמו בג' [עין להלן]]. ליתי | א₃ אתי, א₄ לס' ליתיה, פ אתי'. למקני | ל למיקני'. בפחות | א₂ [ומכאן משמ' דקניין חליפין שייך בגוי, מרבעי למילף קנין חליפין משרה עפרון, דגוי הוה. וה"ה דהמ"ל דשייך ביה קניין אגב. וא"כ יש להוכיח הלכה למעשה דאדם יכול לעשות הרשאה, וליתן כחו לגוי. מיהו אין לכתוב וקני' מיניה, כדכתבינן בישראל, דהא דקנינא (בא₂ לית' מן "מיניה" עד "דקנינא") משמ' שהעדים שלוחים לקבל את הקנין, ואין קנין לגוי בזה, דאין שליחות לגוי, אלא כתבינן וקנה פלוני הגוי. ואפילו למ"ד במרובה שליח שווייה גבי הרשאה, ה"מ לענין דאם בא לעכב לעצמו דקמפקינ' מיניה, ומיהו

15 פרוטה — משום דהוי כעין כסף דקרא (תוס'). ובכ"ו נמצא כאן המאמר המוסגר בסוף שורה זו בטקסט, והעתיקו הסופר כאן מסוף הפיסקא, שגם שם המלים הקודמות הן "בכלי שיש בו שוה פרוטה". ואני העברתי אותו למקומו הנכון. וקריאת גירסת א₄ מסופקת מפני שהכ"י מטושטש.

16 פרוטה — וא"כ אינם מטעם כסף, אלא קניין אחר הוא (תוס'), אבל עי' בהע' הבאה.

17 בפחות — סיוע זה של רבינו קשה. מרבירו משמ' שאילו לא היה קיים החשש שמא תקנה אשה בפחות משה פרוטה, מותר היה לקדש אשה בתורת חליפין, בכלי שיש בו שוה פרוטה. וזה אינו, שהרי קבענו שמקחה קיחה למדים רק לעניין כסף בלבד, וחליפין אינם מטעם כסף. וא"כ אם לא היו חליפין בפחות משה פרוטה, אסור היה לקדש אשה בתורת חליפין. ואולם קושיא זו היא רק אליבא דר"ת שבתוס', שמסיק שחליפין קנין אחר הם ולא מטעם כסף. אבל לפי דעת ר"ת שבספר הישר הנ"ל אין להקשות, שהרי שם מפרש שחליפין היינו שוה כסף, וככסף הוי. וא"כ גוזרים חליפין בשוה פרוטה אטו חליפין בפחו' משה פרוטה דלא ליתי למיקני בפחות. ושמא יש להגיה בתוס', "נר' לר"י" במקום "נר' לר"ת", ולהיפך בדברי רבינו. ויצא א"כ, שבתוס' משתקפת דעה שלפיה כסף וחליפין שני קניינים הם, וברברי רבינו

ראבי"ה, מי' אם קדשה בסודר בתורת שוה כסף ולא בחליפין מקודשת].

[ב] [אמר רב הונא אמ' שמואל הלכ' כר' יוסי], וכת' ר' אבי"ה דאם אב

לאו שליחות ממש הוא], ב פחות. וכת' ה כתב. 18 ראבי"ה | א₁ אבי"ה. מי' | דו₂ ומי', א₂ דגבי אשה הכא, פ לית'. בסודר | ש [בפחות], וסימן מחיקה עליו. שוה | א₁ בשוה, א₂ לית'. כסף | דא₁ אהלספצק₁ קרש פרוטה. מקודשת | א₂ ג [תו' (בא₂ לית') אין כאן בית מיוחד פי' בק' (בא₂ : פ"ה) אין לפוסלה מן הכהונה על כן (בא₂ : כך) משמ' שאם נתן גט לאשתו ולא אמ' לה הרי זה גיטך ולא אמ' (בא₂ : [להן]) לעדים ראו (בא₂ : הרי) הגט שאני נותן לאשתי אפילו ריח הגט אין בו אפי' מדרבנ' לא מיפסלא דהך והכא (בא₂ : דהבא) דאמ' איני אישך כו' אע"ג דיליף לה מושילח ולא שישלח (בא₂ ב' תיבות אלו לית') את עצמו מ"מ לא גרע מנותן גט סתם תוספ' (בא₂ לית'). 19 [ב] | א₁ ג תתפ"ט, ר תתתצ"ה. רב הונא | א₂ גי' רב יהודה, א₄ רב יודא, ל רב כהנא. כר' יוסי | בגצר [וכו'], ל כר' יוסף. וכת' | דא₁ אהלספצק₁ קש וכי', א₂ בגו' כתב. ר' אבי"ה | א₁ אבי"ה, ה לראבי"ה. דאם | א₁ [אמ' המק'], וסימן מחיקה עליו, ל אם, ש שאם. אב | לק לית' ונוס' בק על הגליון.

משתקפת דעת ר"ת שלפיה חליפין היינו מטעם כסף. הדיוק המובא בא₂ג, שחליפין שייך בגוי, נמצא בתוס' (ג ע"א) ד"ה ואשה ובאגודה (סי' ב'), השוה ש"ך לח"מ, סי' קכ"ג סק"ל. אולם מה שכתוב דשייך היה קניין אגב אינו בתוס', ועי' בקצות החושן, שם סק"ו. ומה שמובא להלכה למעשה מובא בתוס' הנ"ל בשם ר"ת, וכמו כן בטור ח"מ, שם. ודברים אלו נמצאים גם במדרכי לבק, סי' ע"א (ובשם ר"ת). וכל מפרשי הטור והשו"ע שמצטטים אותו מן המדרכי מביאים אותו מב"ק. וכת' — המוקף כאן והמוקף בראש הסימן הבא, נשמט ע"י הדומות ונוסף על הגליון.

18 מקודשת — התוספת בא₂ג מוסבת על דברי שמואל, ה סע"ב. פסק זה מובא בפיסקי תוס', סי' ו', ואינו בתוס' שלפנינו. (בסוף הדבור צריך להגיה מ"דהך והכא" ל"דהך דהכא"). והפסק הוא שלא כדעת הרמב"ם שפסק בהל' גירושין, פ"א, ה"א, שנתן בידה ולא אמר כלום הרי זה גט פסול. ושם, פ"ב ה"ז, כתב שפסול היינו מדברי סופרים. יוצא איפוא, שלפי הרמב"ם נפסלה לכהונה. וגר' שדעת הרא"ש (בפסקיו, סי' ב') כרמב"ם שכת', דהני לישני גריעי מנתן בשתיקה.

19 אמר — ו ע"א. ועי' בסימן הקודם, הע' לשו' 17 ד"ה וכת'. וכת' — מכאן עד סוף הסימן מובא בב"י לטאה"ע, סי' ל"ז, סוד"ה ומ"ש רבינו וכן אם שירך, בשם רבינו. ר' אבי"ה. בהגהות מיימוניות, הלכות אישות, פרק ט' סק"א, מובא בשם אביאסף.

20 מקבל קידושי' אומ' המקדש, הרי בתך פלו' מקודש' לי, כדי שלא יבא לידי ספק איזה מבנותיו קידש. ומי', אם היו הרברים מתחילה על עסקי הבת, ונודע איזו היא, אפי' בסתם מקודשת, דהלכה כר' יוסי דאמ' אם היה מדבר עמה על עסקי גיטה וקידושי'. נר' להר"ם דהו' קידושי' שאינ' מסורי' לביאה, ואפי' חזר המקדש בתוך כדי דיבור לאחר הקידושי' ופי' פלו' בתך, אינו

20 מקבל | א₃ מקרל. קידושי' | ד קדושי [הקטנה], א₂ קידושי [בתו], א₄ ב₂ ילר קידושי [בתו קטנה]. אומ' המקדש | א₂ צריך המקדש לומר. אומ' | ד א₁ א₃ א₄ ב₂ ג₁ ילסצצ₁ קוש יאמר, פ יאמר [המקבל]. המקדש | א₁ המקבל, ו [אומ']. הרי | א₂ לית'. פלו' | י לית', ונוסף על הגליון. 21 איזה | ד אי זו, א₂ ב₂ צ₁ איזו. מבנותיו | ס מבנות, ונוסף [ין] בין השיטין. קירש | ו₂ יקדש, ס [ל']. הרברים | צ₁ [האילון]. מתחילה | א₂ תחילה. הבת | א₂ אותה בת. 22 איזו | א₄ איזה [מהן], בי איזהו, ל איזה. בסתם | א₂ [זו שנדבר בה דוקא]. מקודשת | ה לית'. דהלכה | ד דהלכת'. דהלכה... דאמ' | י כראמ' ר' יוסי הכא. דאמ' | א₂ גבי. אם | א₂ א₄ ב₂ ג₁ ילר לית'. 23 גיטה וקידושי' | א₃ צ קדושיה וגיטה [וכו']. וקידושי' | ד א₁ הל [וכו'], א₂ ב₂ ג₁ ילר [וכו'], א₄ [כו'], ונוסף על הגליון (מטושטש מאד) [ונתן לה גיטה וקידושיה ולא פרש ר' יוסי או' דין], ס דקדושיה [וכו'], פ וקידושה. נר' | ד א₁ א₃ הלסצצ₁ ונר'. נר' להר"ם | א₂ ו להר"ם נר', א₃ [דלא], א₄ ב₂ ולמור"ם נר', ג ולהר"ם [ז"ל] נר', ר ולמור"ם [ז"ל] נר'. שאינ' מסורי' | ו₂ שלא נמסרו. שאינ' | א₂ א₄ בילפר שאין, ש לית'. מסורי' | ש המסורי'. לביאה | א₂ [דלא הו' קידושי']. 24 ואפי' | א₂ אפי', ה ואחר. המקדש | א₂ ופירש. בתוך | ד א₂ ב₂ יפס תוך. לאחר... ופי' | א₂ לית'.

20 ק י ד ו ש י' — בב"י הנ"ל נוסף "הקטנה", כגירסת ד, ועי' בש"נ. א ו מ' — בב"י "יאמר", ועי' בש"נ.

21 ק י ד ש — עי' בדף גב ע"א, תוד"ה והילכתא ודף ז ע"ב, תוד"ה שתי ולהלן עמ' 5. ה ד ב ר י מ — בב"י "מדברים".

22 מ ק ו ד ש ת — כדעת ר"ת, ר' ב"י הנ"ל.

23 ו ק י ד ו ש י' — בב"י נוסף "וכו'", ועי' בש"נ. ל ה ר"ם — הפסק מובא בהגהות מיימוניות הנ"ל, וכן פסק המרדכי (ר' שם קרוב לסופו) הלכה למעשה ע"פ מהר"ם (והוא "מורי" הנזכר שם), וע"ע בא"ח, הל' קידושי', סי' ט"ו וסמ"ק, ס"ס קפ"ג ובר"ף, שם אות י"ח. ור' מה שהביא בזה הכנסת הגדולה בטוואה"ע, שם, ס"ק מ"ב. ל ב י א ה — לקמן, נא ע"א, ובתוס' (ז ע"ב) ד"ה שתי בנותיך. וכן פסק בשו"ע, אה"ע, סי' ל"ז סעי' ט"ז. אבל על ע"ש בח"מ, סקל"ה ובב"ש, סק"מ.

24 ו א פ י' — רמ"א בש"ע, שם בשם המרדכי. ומה שנדפס שם "בשם ראבי"ה" הוא

25 מועיל, דקיימ' לן בפ' יש נוחלין דתוך כדי דיבור כדיבור דמי בר מע"ז וקידושי, ולקמ' אפ' בע"ה.

[ג] היה מדבר עמה על עסקי גיטה וקידושי' ונתן לה גיטה וקידושי' לא פירש ר' יוסי או' דיו ר' יהוד' אומ' צריך לפ'. אור זרוע פי' עמה לאו דווק', דה"ה אם מדבר' שם אחרים בפניה, מצאתי.

לאחר | א₄גוגי₂ אחר. ופי' פלו' בתך | ל ופי' בתוס'. פלו' בתך | דא₁א₂א₃גהו₂יספצ₁קרש בתך פלונית, א₄ב [הרי] בתך פל'. אינו מועיל | א₂ לא מהני. אינו | ד אין. 25 מועיל | א₄ קידושי, והוגה בין השיטין כלפנינו, ב לית'. דקיימ' לן | י כדקיימא לן, ש [דקיימ' לן], וסימן מחיקה עליו. בפ' | א₁א₂א₃גהו₂יספצ₁קרש דבור | ר [אחר הקרו' הקדושי], וסימן מחיקה על "הקרו'". בר | ל נר', צ₁ לית'. מע"ז | ד [ומגדף], צ₁ לית'. 26 ולקמ'... בע"ה | א₂א₃גהו₂יספצ₁קרש ולקמ' | א₄ [בפר'], ב [בע"ה], ר [בספ"ב]. 27 [ג] | ר תתצ"ו. היה מדבר עמה | א₂ לית', ג₂ [כו]. על | דא₁א₂א₃גהו₂יספצ₁קרש לית'. 27-28 עסקי... לפ' | דא₁א₂א₃גהו₂יספצ₁קרש לית'. 28 אור זרוע פי' | א₂ וכת' באור זרוע [על פי הקבלה דהיה מדבר], א₄ פי' א"ז [על פי הקבלה דהיה מדבר], ג₂ פי' בא"ז [על פי הקבלה דמדבר], י באור זרוע פי' [על פי הקבלה דמדבר], ל לית'. פי' | דש לית', ג₂ על פי הקבלה [דמדבר], ה על פי, פ נ"ל. עמה | א₁א₂א₃גהו₂יספצ₁קרש דעמה, א₂ לית'. עמה לאו דווק' | ד לאו דווקא עמה, ל דאמ' לאו דווקא. 29 דה"ה | דא₂ אלא דה"ה. מדבר'... בפניה | א₂ אחרים מדברים. שם | ד עס. שם

טעות, וצ"ל "בשם הר"ם". בתוך — בב"י "תוך", ועי' בש"נ. בתך — בב"ח "בתך פלונית", ועי' בש"נ.

25 יש נוחלין — ב"ב, קטע ע"ב. מע"ז — לגירסת ד עי' נדר', פז ע"א, וכן הביאו הב"י באה"ע, סי' ל"ז. ור' מה שכת' המ"מ בהל' גירושין, פרק ר' הל' ט"ז. אולם ראיה ירמיה ומאירי לב"ב, שם (עמ' 536, ד"ה זה).

26 ולקמ' — כוונת רבינו, כנראה, לתשובת מהר"ם בסוף פרק ב' (עי' גיר' ר), לפנינו סימן ס"ז.

27 לא — לפנינו "ולא", וכצ"ל.

28 פי' — וכן הביאו הב"ח מן המרדכי בשם א"ז על פי הקבלה (כנוסח א₂א₄ג₂גי) בטור אה"ע, סי' כ"ז, ד"ה כתוב בהגהות מרדכי. עמה — עי' הגהות מרדכי למס' גיטין, סי' תע-תעא, אם היא צריכה להשיב לו על דבריו או לא. ור' כ"מ, הל' אישות, פ"ג ה"ח.

29 בפניה — וכן הוא בב"ח הג"ל, והשוה ש"נ.

30 [ד] הנא' מלוה ה"ד כו', כדפי' האלפס, וכן פי' רש"י. והק' ר"ת, דא"כ רבי' גמור הוא, כמו אגר נטר. ופי' ר"ת, דהיא חייבת לאחר, ולא לו, וא"ל התקדשי לי בהנא' שאפייס את פלו' בעל חובך, וירויח לך זמן. ואסור

אחרים | א₁א₃ספצ₁ אחרים שם. בפניה | דא₁גהו₂לספצ₁קש בפניהם, ר' לית'. מצאתי | ר מצאת, א₁א₂היספצ₁ לית'. 30 [ד] | א₁גפ תת"ץ, ר תתצ"ז. 35-30 הנא'... מלוה | י לית', ונוסף על הגליון: ותיבת "את" לית', "הזמן" במקום "זמן", "הבאה [מיד]" במקום "הבאה", "הנאת" במקום "הנאה", "המלוה [ארווח לה זמנא]". 30 הנא'... רש"י | א₂ וארווח לה זמנא פ"ה ארווח לה זמנא דהלואתו ואמ' התקדשי לי בהנאה זו שאת נהנית שלא תצטרכי לתת פרוטה לאדם שיפייסני על כך. מלוה | פ מלות. ה"ד | ד [הנאה], א₄ב [אי]. כו' | א₁ג₂ לית'. כדפי' האלפס | ד ריף פי', א₁א₃גהו₂ האלפס. וכן | א₄ כן. וכן פי' רש"י | ד כפירש"י [ז"ל]. והק' ר"ת | א₂ וק' לר"ת, א₃ ור"ת הק'. ר"ת | א₄ב לית', ג רש"י. דא"כ | א₂ [הוי], א₄ק א"כ, ל וא"כ. רבי' גמור | ל לית'. 31 הוא | א₂בהלר לית'. כמו אגר נטר | ד דאגר נטר הוי, א₂ [דהוי] כאגר נטר [לי], א₄ [לי]. ל [הוי] כמו אגר נטר. דהיא חייבת | ד [דמיירי] רחייבת, א₂ דהיא [היתת] חייבת. חייבת | א₁א₃הספצ₁קש לית'. לו | א₁ לך. וא"ל | א₄ב ואמ'. 32 התקדשי | ה התקדשתי. לי | דה לית'. שאפייס | ש [לך]. את | דא₁א₂הלספצ₁ לית'. פלו' | א₂ לפלוני, ה [זה]. בעל חובך | א₂ לית'. חובך | ד חוב. וירויח | דר וירחיב, א₂ שירויח, ש ויארך. לך | א₂ לי. זמן | דא₁א₂א₃גהו₂לספצ₁קש הזמן (ובהש' נוסף לפניה [את]).

30 ה"ד — ו ע"ב. האלפס — סי' תקע"ה, ועי' בהער' הבאה. רש"י — ו ע"ב, ד"ה לא צריכא. לפנינו ברי"ף, "כגון דמטא זימניה למגבא מינה וארווח לה זימנא" וכו'. וכן היה גם לפני הרמב"ן, הרשב"א, והר"ן. אולם ראשונים אחרים גרסו: ... למגבא מינה ונקטא לה למלוה בידה למיפרעיה וארווח וכו' (עי' במיוחס לר"י הזקן, בתוס' ופסקי רי"ד ובמאירי, עמ' 33), ולפי זה מפרש רש"י שלא ברי"ף, ועי' להלן, הע' לשו' 37. ר"ת — מובא סתם בתוס' (ו ע"ב) ד"ה דארווח, ובשם ר"ת בתוס' הרא"ש, ומן המדרכי בשם ר"ת בב"ח לטאה"ע, סי' כ"ח, ד"ה ומ"ש אבל אם.

31 נטר — כ"מ, סג ע"ב. ר"ת — מובא בתוס' ובתוס' הרא"ש הג"ל. הרמב"ן והר"ן הביאוהו בשם "אחרים", המאירי בשם "מקצת רבותינו שבצרפת" והריטב"א בשם "יש מפרשים".

32 שאפייס — בתוס' ובראשונים כתבו שנתן פרוטה למלוה כדי שירויח לה הזמן, ועי' באגודה, ס"ס ה' ומאירי, שם והע' 15 והע' 17 ותוס' הרא"ש.

לעשות כן מפני הערמת רבית. [ואע"ג דאמ' רבא פ' איזהו נשך, לא אסרה תורה אלא רבית הבאה] מלוה למלוה, אסור, משו' דאשה חסירה מה שהיה 35 נותן לה המקדש בקידושי, מפני הנאה מלוה. ור"ח פ' דארוח לה זימנא,

32-33 ואסור... איזהו | א₂ ואין כאן רבית וא"ת אפי' הערמת רבית אין כאן רהא אמ' איזהו. 32 ואסור | א₁ דאסור. 33 כן | ש לית'. מפני | ז משום. דאמ' | א₃ דקאמ'. פ' | א₁ גהלספצק בפר'. נשך | א₂ ג [שרי ליה לאיניש למימר לחברי' הילך ארבע זוזי ואופן לפלוני זוזי (בג ואוזיף לפלוני כי)]. לא | א₂ דלא. 34 הבאה | ו הנאה. מלוה למלוה | א₁ 2 [מיד] לזה למלוה, ב [מיד] מלוה ללוה, ל מיד ליד, ס מלוה ללוה. למלוה | דא₁ א₃ א₄ בהו"ספצק קרש [הכא], א₂ ג [י"ל (בא"מ : וי"מ לי) דהתם (בא"מ : דה"מ [אם]) אין הלזה מתחסר כלום דאין גר' כשלוחו אבל הכא]. אסור משו' דאשה | א₂ לית'. חסירה | ל חסה, ס חסירה. שהיה | א₄ שהיא, ודווגה "א" ל"ה בין השיטין, ג שהלה, ה לית'. 35 נותן לה המקדש | א₂ המקדש נותן לה. נותן | ה שנותן, ל נותנת. המקדש | ה מקדש. בקידושי | א₂ רש לית'. מפני | א₄ [הלואת]. מפני הנאה | צ₁ לית', ונוסף על הגליון.

33 ו א ע ג — המוקף נוסף על הגליון ונשמט ע"י הדומות. א י ז ה ו — ב"מ, סט ע"ב.

34 ה ב א ה — בכ"ו "הנאה" ונכתב על הגליון, "הבאה מלוה למלוה", והמתקן העתיק ג' תיבות אלו כדי לציין מקום התיקון. ח ס י ר ה — גר' שכוונת רבינו לומר, שהאשה חסירה כסף הקידושין בזה שהיא מתקדשת בהנאת המתנת המלוה, ועל ידי קידושין אלו הריהי כנותנת משהו למקדש והוא נעשה כשלוחה, כדי שיפייס את בעל חובה להרויח לה הזמן. ולכן אסור לעשות כן מפני הערמת רבית. וכעין זה פרשו בתוס' הנ"ל, ברמב"ן, בתוס' הרא"ש ובריטב"א, ע"ש, ונ"ל שגירסת ג אינה אלא תוספת פירוש בדברי רבינו, על פי התוספות, וכן התוספת שבא"מ בשורה 36.

35 ה נ א ה — צ"ל "הנאת". מ ל ו ה — יש כאן הערת גליון בא₄ שהיא כל כך מטושטשת שאי אפשר לקרוא. ו ר " ח — אוה"ג, פירוש ר"ה, עמ' 8, ע"ש. והשוה גירסת הרי"ף לפי המיוחס לר"י הזקן, רי"ד, ומאירי (לעיל הע' לשו' 30, ד"ה רש"י). וגר' שהמרדכי בא להוציא ממי שרצה להשוות את פירוש ר"ח לרי"ף (עי' בתוס' רי"ד), שלפי ר"ח היא צריכה להחזיר את המעות למקדש, ולפי הרי"ף צריך רק שהמעות יהיו בעין בידה. אולם עי' במאירי (עמ' 34), שהשווה את שני המצבים, אבל הרמב"ן והרשב"א דחו סברת המאירי. וגר' לומר, שפירושי רי"ף ור"ח מבוססים על פרוש ההלכות הגדולות (אוה"ג, סי' י"ד), אלא שהתקשו בו מה מועילה הנהיגה, שהרי אינו מקדש בה ונמצא טפל יתר על העיקר. ותירצו זה בכך וזה בכך. אבל עי' ברמב"ן, תוס' רי"ד ורשב"א שהק' לפר"ח, שלשון "ארווח" לא משמ' כן, אבל

כגון שהגיע זמן המלוה ופרעתו, וחזר והלוה עד זמן אחר, ואמ' לה התקדשי לי בהנאה מלוה זו. והשתא יש כסף בשעה לקיחה, דמיא דקיח' שדה עפרון, ואף הנאה [יש] בה שוה פרוטה, דהות יהיב לאיניש דרחים ליה לפיוסי

הנאה מלוה | $א_2$ המתנת הלואתו [והא דאמ' שרי לאיניש למימר לחבריה כו' הילך ד' זווי ואימ' לפלני דלופיה זווי י"ל דלא דמי דהתם אין המקבל נותן כלום למלוה לכך שרי אבל הכא האשה הזאת נותנת לזה שמרויח לה הזמן כי היא מתקדשת לו על כך וגר' כאילו הוי שליח לאשה להוליך והפרוטה לב"ח וה"ה דהוה מצו למימר שנתן שכר לאחר להלות לאשה מעות].
הנאה | $א_1א_3הפש$ הנאת, $א_4$ הנאת [המתיה], והתיבה הנוספת מנוקדת, ג [המתנת], $ו_2$ הנאת [המתנת], ר המתנת. מלוה | ב המתנת, ג $רש$ המלוה. ור"ח | י ר"ת. פי' | ב לית'.
דארוח | ל דארויח. לה זימנא | ל להם מנה. זימנא | $א_1ספצ$ זמנה. 36 שהגיע | בל שהגיעה. ופרעתו | ה ופרעה [אותו], ל ופרעה. והלוה | $דא_1א_2א_3א_4בגהו_2ילספצ_1ק$ [לה], ר [לו]. עד | $א_4$ על. לה | $א_2א_3$ לית'. 37 לי | $ו_2$ לית'. בהנאה | $דא_2א_3גהו_2יקר$ בהנאת. יש | $א_1סק$ זה, פ לית', ונוסף בין השיטין, $ו_1$ זו. כסף | פ [זה].
בשעה | $דא_2א_3גהו_2יקר$ בשעת. לקיחה | $א_2א_4בגיר$ קיחה, $ו_2$ קיחה [זו]. דמיא | $דא_1א_2א_3א_4בגהו_2ילספצ_1קרש$ דומיא. דקיח' | ד [קיחה], גר דקיחת, $ו_1$ דלקוח'. שדה | $דא_1א_2$ משרה, $א_4$ בשרה, הילש דשרה. עפרון | ש לית'. 38 הנאה

הטור (סי' כ"ח) הביא את פי' ר"ח בלשון אחר, ופי' כפי' העיטור. ועי' בב"ח לטור הנ"ל (ורצ"ל "ופי' ר"ח" בהבאה מן המרדכי, שם). והרמב"ם בהלכות אישות, פ"ה, הט"ו, פרש בהלכות גדולות. אבל המאירי (עמ' 33) מקשה לרמב"ם, שהלשון לא משמ' כן (בקושיט הראשונים דנ"ל לפר"ח), וגם שלפי הרמב"ם הויה רבית גמורה, וע"ש תירוצו, והשוה לחם משנה. ועי' להלן, הע' לשו' 37, ד"ה לקיחה.

37 ב ה נ א ה — צ"ל בהנאת, ועי' בש"נ. ב ש ע ה — צ"ל "בשעת", ועי' בש"נ.
ל ק י ח ה — ר' רש"י, ד"ה אינה מקודשת. דברי רבינו צ"ע, כי הכסף שישנו בשעת לקיחה אינו כסף הקידושין אלא מלוה, והאשה מתקדשת בהנאת פרוטה שהיתה נותנת כרי לפייס את המלוה, ובזה אין נתינה מיד ליר. א"כ מה הועילה האשה בהחזרת המעות למקדש. וכעין זה הקשה הר"ן לפרוש הרמב"ם, ע"ש. וע' בתוס' רי"ד (עמ' 43, ד"ה וכך), ומשמע מדבריו שלפי' ר"ח כיון שנותן לה ההלואה ממש, כבר יש כאן נתינה (וכעין זה כתב גם המאירי, ע' 33) ואע"פ שקידושיה חלים ע"י ההנאה. ואין הקושי אלא אליבא דהרי"ף. והרי"ד תירץ שגם להרי"ף נחשב כנתינה ממש, והפרוטה היא כמו אליבא דר"ח. והמרדכי מצריך נתינה ממש, אלא שפי' את ההנאה של פרוטה כרש"י.

38 [יש] — בכ"י כתוב "אין", ונגרד ונכתב למעלה ממנו "יש". ד ה ו ת — מדברי

לארוחי לה זימנא, אבל אי לא פרעתו וארווח לה זימנא, ובההי' הנאה 40 מקדשי' ליה, לא.

[ה] אמ' רבא הילך מנה ע"מ שתחזירוהו לי במכר לא קנה באשה אינה מקודשת בפידיון הבן אי' בנו פדוי בתרומה יצא ידי נתינ' אבל אמרו אסור לעשו' כן שנר' ככהן המסייע בב' הגרנות מאי קסבר אי מתנה ע"מ להחזיר שמ' מתנה אפי' תרומה נמי אי קסבר לא כו' אל' אמ' רב אשי בכולהו קנו

א₁א₂א₃א₄בגהו₂יספצק₁קרש [זו]. בה | א₁לספצק₁ק בו, ר לית'. שוה פרוטה | ש כסף. דהות | דא₄יסש דהוה, פ וזהו. יהיב | ד יתיב [ליה], א₂ו₂ יהבא, א₃צ₃ש₁ יהיב, י [ליה]. לאיניש | א₃ לאיניש, ל איניש. דרחים ליה לפיוסי | א₂ דהוה מפייס ליה. דרחים | דש [דהוה] רחים, ל דרחיב. ליה | ו₂ס לה, ש לית'. לפיוסי | ו₂ר לפיוסיה, לספק [לה]. 39 לארוחי | צ₁ לית'. לארוחי לה | דג לארווח לה, א₁ לה, א₄ למרווחי לה, לספק לית'. לה, | צ₁ לי. זימנא | ספצש זמנה. אי | ג אם. פרעתו | דא₃גצק₁קר פרעתיה, א₄ספ פרעתי, בו₂י פרעיתי, ל פרעתיך. וארווח לה | ל ואמ' ליה. לה₂ | א₁ לך. זימנא | ד זמנו. ובההי' | א₂ בההיא [זמנא], וסימן מחיקה עליו, פ ובההוא. הנאה | ה לית'. 40 מקדשי' ליה לא | א₂ לא מתקדשא ליה. מקדשי' | דא₄בהיסצק₁קר מקדשא, א₁ל מקדש', א₃פצ מקדשה, גש מקדש, ו₂ מיקדש'. ליה | ש לה. לא | ג לית', ו₂ [וזהו כמו שפרשי'], י [כמו שפי' רש"י], ס ללה. 41 [ה] | א₁גפ תתצ"א, ר תתתצ"ח. 41-44 אמ'... רב אשי | דא₂א₃א₄בגהו₂יספצק₁קרש לית', ו [וי"ל דר' חנינא]. 44 בכולהו | ל [בק] בכולהו. קנו | דא₃א₄ספצק₁קר קני. 45 לבר | ל לבר. בחליפין |

ר"ח גר', שהנאה היא בזה שהמקדש מרשה לה להתעסק במעות וכל הרוח יהיה לה (ר' הע' לשו' 37, ד"ה לקיחה), ונר' שהמאירי הבין שגם לדעת הר"ף יש לפרש כך. אבל מן הלשון המובא בר"י הזקן אין להכריע.

40 מקדשי' — צ"ל "מקדשה" (או "מקדשא"), עי' בש"נ. לא — "דאי לא תימא הכי נמצא הטפל יתר מן העיקר דקי"ל המקדש במלוה אינה מקודשת וכ"ש בהנאת מלוה" (ר"ח), אבל עי' ברי"ף, רמב"ן ורשב"א, שדחו קושיה זו.

41 אמ' — וע"ב.

42 אסור — "אבל... אסור", בגמ' "ואסור".

43 כן — בגמ' נו' "מפני". קסבר — בגמ' נו' "רבא". אי — בגמ' נו' "קסבר".

44 תרומה — ט"ס, וצ"ל כלפנינו "כולהו". אי — לפנינו "ואי". אשי — התוספת שבו היא ט"ס, ומקומה להלן בשורה 48, ע"ש בש"נ. קנו — לפנינו "קני", ועי' בש"נ.

45 לבר מאשה לפי שאין אשה נקנית בחליפין. הכא משמע דלגבי פידיון הבן נמי, דע"מ להחזיר בנו פדוי. וק' מדהי' דבכורו, פ' יש בכור לנחלה, ר' חנינא הוה רגיל דשקיל ומדהדר חזיא לההוא גברא דהוה אזיל ואתי קמי' א"ל לא גמרת ויהבת ביש עבדת אין בנוי פדוי.וי"ל, [דר' חנינא] אי הוה יהיב ליה

א₂ [וא"ת היכי דמי לחליפין חליפין אי בעית (וסימן מחיקה על ה"ת) תפיש ליה ולא אהרירה והאי צריך למהרריה וי"ל מ"מ רגילות להחזיר הסודר רוב פעמים לכך דמי לחליפין ומדרבנן לא הוו קידושין אך, ר' לית. הכא א₂ דהבא. דלגבי י' [דלגבין], וסימן מחיקה עליו. דלגבי פידיון א₂ דבפדיון. 46 נמי... לנחלה א₂ הוי פדוי וס"פ יש בכור קאמי. נמי י' דגי לית. דע"מ ד על מנת. בנו י' [פדיון]. מחיה א₃ מהא, פ מההוא. פ' י' דא₁א₃בגהילספצאק₁רש ס"פ, א₄ לית, ונוסף "ס"פ" בין השיטין. 47 הוה י' לק היה. דשקיל י' דהוה שקיל, צ₁ ושקיל. חזיא דא₁א₃בגהו₂ילסצק₂ חזייה, ש לית. דהוה א₄ דהוה. אזיל א₂א₄בגיר קאזיל. ואתי א₃ ואתיה. קמי' א₂א₃א₄פצ לקמי'. א"ל י' וא"ל. 48 לא דא₃בגו₂ילסר לאו, צ לאו [גברת]. גמרת ויהבת א₁ גרמת ויהבת, ו₂ [מורע], ל גמירת ועבדת, ס גרמת ליה בת, וסימן מחיקה על "ר", ונוסף "ר" בין השיטין בין "מ" ל"ת", ונגרד "ליה בת" והוגה "ויהבת", פ גמרת דיהבת, צ₁ גמרת ליהבת, ר גמרת והיסת. ביש עבדת א₁ כלפנינו, אבל נגרד, והגהת הגליון אי אפשר לקרוא, א₂ה לית, ר משעבדת. עבדת ש עוב, ויש קו ב"ר" לסימן מחיקה, ונוסף "דת" בין השיטין.

45 ב ח ל י פ י ן — לעיל ג, ע"א, וכן הגירסא לפנינו, אבל עי' תוס', ד"ה לבר מאשה, והשוה אוצה"ג, עמ' 7, סי' י"ט, ושם בפירוש ר"ח (עמ' 8) ומאירי (עמ' 36) ד"ה אעפ"י. והתוספת שבא₂ כאן מובאת בתוס' הנ"ל, בהבדל סגנון בשם ר"י. ויש גם הערת גליון כאן בא₄, אך אי אפשר לקוראה, פרט למלה האחרונה, שהיא "והפדיון".

46 ד ב כ ו ר ו ' — גא ע"ב. וכן הקשה הרב"ז בהלכות בכורים, פ"א, ה"ת. ועי' באגודה סי' ו'.

48 ע ב ד ת — לפנינו "מידעם ביש" (וכן הוא בכי"מ), והשוה גירסת רש"י ותוס', ד"ה אמר ליה, ופירוש ראשון הוא כפי' רגמ"ה והערון. א י ן — לפנינו "הילכך אין", וכן בכי"מ. ב נ ו — כך היא הגירסא לפנינו, ולפי זה הגמרא מסיימת כך ואין אלו דברי ר' חנינא. אבל רש"י, דורא"ש, המאירי (ע"ש), הריטב"א והרדב"ז (הנ"ל) גרסו "בנך" (ועי' גירסת י'). וברש"י, ד"ה מידעם פרש שני לשונות, ע"ש. ובהלכות פדיון בכור להרא"ש, ס"ס א', גרס במעשה דר' חנינא "הילך ואין בנך פדוי", וכן היא גירסת המאירי בסוגיין (עמ' 35, ר"ה ובתרומה), ועי' להלן בהע' הבאה, בד"ה הילכך.

ע"מ, לא הוה שקיל, הילכך אין בנו פדוי. אבל אם הכהן מקבלו ע"מ להחזיר, בנו פדוי. מי' אסור לעשות כן משום דנר' ככהן מסייע בבית הגרנות, ור' אבי"ה כת', דפידיון הבן יצא ידי נתינה אם שעה אחת גמר בלבו שיהא

אין | א₂ | לכן | אין, א₃ לא, ו₂ | הילכך | ואין. בנו | ו₂ | בנך. וי"ל... פדוי | א₂ | לית'. [דר' חנינא] | ו | לית', צ₁ | ר' חנינ'. אי | לק | נמי. ליה | ל | לה. 49 ע"מ | דא₄ | בהו₂ | ילר | [להחזיר]. לא הוה... להחזיר | בל | לית'. הילכך... פדוי | צ₁ | לית', ונוסף על הגליון. אבל | צ | אלא, ונוסף "ב" לפני "ל" בין השיטין. מקבלו | פ | מקבל, ש | [אין], ונמחק ע"י קו. ע"מ להחזיר | ש | לית', ונוסף בין השיטין. 50 בנו | א₄ | בו₂ | יר הבן. מי' | ז | ומי'. משום | א₄ | מפני, ג | לית', ה משמע, ש משמ'. דנר' | א₂ | דהוי, א₄ | בגי | שר', ר | לית'. ככהן | ר | לכהן, ש בכהן. מסייע | דא₁ | א₄ | בהו₂ | ילספצק₁ | המסייע, א₂ | דמסייע, ש המחזר. בבית | א₃ | לבית. הגרנות | דא₁ | א₄ | בהלספצק₁ | [תו']. ור' אבי"ה | א₁ | ואבי"ה. 51 כת' | א₁ | ספצ | לית', ונוסף בפ' על הגליון. דפידיון | ז | בפדיון, א₃ | א₄ | בגו₂ | יצצק₁ | ש בפדיון. הבן | א₄ | לית'. אם | צ₁ | לית', ונוסף בין השיטין. שעה | ל | בשעה. שעה... בלבו | א₂ | גמר בלבו שעה אחת, ג | [ליתן אפי' שעה אחת], צ₁ | [ליתן]. ש גמר שעה אחת בלבו. שיהא | א₃ | שדיא, יר | שיהיה. שיהא מתנה | ג | לית', ונוסף בין השיטין.

49 ש ק י ל — וכעין זה תרצו בתוס', שם, ד"ה הילכך וברא"ש. כלומר, ואין כאן נתינה לכהן כלל והילכך אין בנו פדוי (ר' רב"ז, שם). ה י ל כ ר — משמ' בין החזיר בין לא החזיר, וכלישנא בתרא דרש"י בבכורות (לעיל, שו' 48, ד"ה בנו). אולם לגירסת הרא"ש והמאירי (בהע' שם) אין הדבר ברור. ואפשר לפרש והילכך, שאפי' כשהחזירו אין הבן פדוי, וכ"ש אם לא החזירו. ומזה שלא העיר הרא"ש כלום על ההבדל שבין הגיר' "הילכך" ל"הילך" (ר' במערגי יו"ט לסי' י אות ע') נר' שאין הבדל ביניהם. ומלשון הרמב"ם נר' שגם הוא גרס הילך, אולם ר' מ"ש ברדב"ז, שם. וע"ע בב"ח סי' ש"ה ומ"ש הר"א סופר במאירי, שם, הע' 5. ואין לקבוע מסמרות בדבר.

50 א ס ו ר — וכן יוצא מן התוס' הנ"ל, ש"אסור לעשות כן" וכו' מוסב גם על פדיון הבן, וכן כת' האגודה, סי' ו, וכן פסק בטור ובש"ע, יו"ד, סי' ש"ה, ס"ח. אבל מדברי הרמב"ם, הלכות בכורים, פי"א, ה"ח, יוצא ברור שלדעתו האסור מוסב רק על תרומה, אבל לעניין פדיון הבן אין אסור כלל במתנה ע"מ להחזיר (אבל ע"ש בכ"מ). וכן פסק המאירי בקידושין (עמ' 34). וע"ש בהע' 13 מה שכת' ר"א סופר על דעת רש"י, וכן משמ' מדברי הריטב"א בסוגיא. ולפי זה לא קשה מה שהקשו בתוס' הנ"ל בלשון "קצת תימה".

51 א ב י " ה — הביאו בדרכי משה מן המרדכי ביו"ד הנ"ל, סק"י.

מתנה, אבל אי עייל ונפיק קמי', ולא גמר בלבו ליתן אפי' שע' אח', לא. כדמוכח בבכורות.

[ו] שתי בנותיך לשני בניי בפרוטה מהו בתר נותן ומקבל אזלינן ואיכ' 55 ממונ' או דילמ' בתר דירה אזלינ' וליכ' תיקו. נר' לפר' בבנות קטנות, דאי בגדול', היא שלוחם, מי עדיף מהי' גופ'. וה' דקא' בתר נותן ומקבל אזלינן.

52 עייל | א₂ על. ולא | ספ דלא. בלבו | ל [שהיא מתנה אבל אי עייל ונפיק קמיה דלא גמר בלבן]. ליתן | צ₁ שיתן, ש ליתנו. שע' | ר לית'. 54 [ו] | א₁ תתצ"ב, ג תתצ"ג. 54-58 שתי... לביאה | א₂ לית'. 54 שתי | א₄ (על הגליין) גרס' בעי רב' ב' בנותיך בפרוטה מהו וסלק בתיקן | ל שתני. בנותיך | א₃ בנתיך, ל בנותיה. בניי | ה [וכו']. 54-55 בפרוטה... תיקן | דא₁ א₃ א₄ בגהו₂ ילספצק₁ לית'. 55 נר' | פ לית'. נר' לפר' | ו₂ פי' ר"י, ס ופר' נר'. לפר' | פ [נ"ל]. קטנות | א₄ כלפנינו, ונוסף [איירי] בין השיטין. 56 בגדול' | ס בגדולים, ש [בבנות] גדולות. היא | דא₃ בגהו₂ יצצ₁ש והוא.

52 ב ל ב ו — כלומ', אפי' נתן סתם ולא פרש ע"מ להחזיר, וכ"ש אם פרש ע"מ להחזיר ששמה מתנה, ועי' מה שכתבתי לעיל בהע' בר"ה שקיל ובר"ה אסור. וכן תירץ הריטב"א בסוגיין, וכן תירץ הרדב"ז, שם.

53 ב ב כ ו ר ו ת — בסוף סימן זה הועתק בג הסימן שנמצא לפנינו להלן סי' י', ואת שינויי הנוסח רשמתי שם. ועי' בהערה שבסוף הסימן הבא. ובנוגע לסדר שבג נר' לומר, שהסופר שהעתיק את דברי רבינו סביב הרי"ף, העביר אותו סימן לכאן, כמו שהוא ברי"ף.

54 ש ת י — זע"א. ו א י כ ' — לפנינו "והאיכא".

55 ד י ד ה — לפנינו "דירה". ו ל י כ ' — לפנינו "והא ליכא". ל פ ר ' — כל הפרוש מובא בשם ר"י, בתוס' ד"ה שתי בנותיך, ע"ש. והשוה גירסת יס. וכן הביאו הב"ח, טאה"ע, סי' ל"א, בשם התוס' והמרדכי. ובש המלה "תוס'" דבוקה לפיסקא הבאה. ועי' בתוס' רי"ד, ומשמ' שגם הוא פי' בקטנות, שהרי כת' "ודאב הוו". אבל לגבי נותן פי' דלא כתוס'. ועי' שם הע' ל"ד. ועי' גם במאירי (עמ' 43, ד"ה שתי). והדבר צריך ביאור, אם בתר נותן ומקבל דווקא, למחצ' למחצ' של שבקטנות עוסקים. ונר' שמן "ואי נמי" הוא פי' אחר ולפי זה לדעת תוס' רי"ד אין צורך להעמיד דוקא בקטנות. ואפי' בגדולות מכיון שהקבלה היא ע"י אחר מהנה. ועי' בחי' תלמיד הרשב"א, וברור שכאן קטנות לא בא להוציא אלא בוגרות. ואף בנערות הדין כן, שהרי קידושי נערה לאביה.

56 ה י א — צ"ל "והוא", עי' בש"נ.

לאו דווקא בתר נותן, תוס'. לשני בני, פי' כל זוג וזוג, כדי דלא ליהוו קידושי' שלא נמסרו לביאה.

[ז] אמ' רבא אמ' לה התקדשי לי במנה והני' לה משכון עליה אינ' 60 מקודשת מנה אין כו' איתיבי' קידשה במשכון מקודשת הת' במשכון דאחרים וכדר' יצחק דאמ' מגיין לב"ח, מנה אין כאן משכון אין כאן, שהרי

א₁א₄לספק והיא. מהי' | ס מיהא. דקא' | ש דקיימ'. נותן | א₄ דנותן. 57 נותן | א₄ נתן. תוס' | ו₂ לית'. בני | לספצ₁ לית', ונוסף בס בין השיטין ובפ על הגליון. פי' | א₄ נראה לפרש (אבל הכ"י מטושטש מאד והקריאה מסופקת), בג לית'. 57-58 כל... לביאה | א₄בג₁ כל אחת ואחת (בא₄: [למין]) שלא יהו (בג₁: יהיו) קידושי' שאין מסורין לביאה. 57 וזוג | ד לית'. כדי | ש כי היכי. דלא | דו₂י שלא. ליהוו | דו₂י יהיו, א₁ ליהוי, פ הוי, ש ליחזי. 58 שלא נמסרו | ו₂ שאי' מסורי'. 59 [ז] | א₁פ תתצ"ג, ג תתצ"ד, ר תתת"ק. 59-61 אמ'... לב"ח | דא₁א₂א₃א₄בגהו₂ילספצ₁קרש לית'. 61 מנה | א₂ג [תוס'] (בא₂ לית') מנה אין כאן משכון אין כאן לא שייך משכון להיות נתפס בשלא (בג: כשלא) נתן על החוב אלא על הבטחת דבר העתיד אבל כשאמ' אדם לחבירו הילך משכון לכשתלוה לו (בא₂: לי) מנה (בג: [מעות]) ולזה אחר כן ממנו נתפס המשכון וה"ה אם אמ' לה התקדשי לי בחפץ זה ואל תחזירהו לי אלא כשאתן לך מנה הרי היא מקודשת דהוי כאילו אמ' (בג: כשאמ') לה התקדשי לי (בג לית') בחפץ זה (בג לית') והוא שלך עד שתחזירהו לי במנה וכן כת' רבינו חיים בשם ר"ת תוס' (בא₂ לית') מנה. משכון אין כאן | ג כו', ל לית'.

57 ו ז ו ג — פרוש זה בתוס' הוא רק אליבא דרבא, ואם לא בירר כל זוג וזוג הוו קידושין שאין מסורין לביאה ולא הוו קידושין כלל. אבל אליבא דאביי, שהלכה כמותו, אפי' לא בירר הוו קידושין. ועי' במשנה למלך, הלכות אישות, פ"ז, ה"ב, ד"ה נסתפקתי, מה שכתב בענין זה, ועי' גם בפתחי תשובה באה"ע הנ"ל, סק"י. וע"ע במאירי, שם והע' זו.

58 ל ב י א ה — לקמן, נא ע"א. בסוף סימן זה הועתק בא₂הר מה שנמצא להלן סי' י', ואת שינויי הגוסס רשמתי שם. ונר' שיש שתי מסורות בדברי רבינו, לפי האחת דבריו מוסבים על הזכרה ראשונה של דעת רבה (ז ע"ב), ולפי האחרת על דברי הגמרא (ט ע"א) "והילכתא שיראי לא צריכי שומא".

59 א מ' — ח ע"א. ר ב א — לפנינו נוסף "אמר רב נחמן".

60 א י ת י ב י' — לפנינו "איתיביה רבא לרב נחמן".

61 ד א מ' — לפנינו "דאמר ר' יצחק". מ נ ה — ח ע"ב. וזו היא דרך הסופר, להעתיק קטע שלם מן הגמרא ולחזור בסופו על המאמר שעליו מוסב הסימן (ר' במבוא). ובנוגע

עכשיו אינו נותן לה שום דבר, ואי משום המשכון, אינו קנוי לה בכך, כיון שלא הקנה לה המשכון ממש. וה"ה בשאר דברים כגון אם אמ' לחבירו, מנה אני נותן לך, והניח לו משכון על אותו מנה, אין בו כלום, ויכול לחזור בו ולהוציא מידו המשכון מן הדין. וכת' רבי יהודה בר יצחק, דאם אדם רוצה

62 עכשיו | ש עכבו. אינו | דא₃א₄לספצ₁ אין, ש ואי'. לה | לרש לו. ואי משום המשכון | א₂ והמשכון. ואי | ס ואם. המשכון | א₄א₃ משכון, צ לית', ונוסף על הגליון. אינו | דא₃א₄לסצ אין. לה₂ | ד לו. בכך | א₂ לית'. כיון | ש אחרי. 63 הקנה | ו [הקנה], ל דים (?), צק תקנה. אמ' | א₂י [אדם], ספצ₁ אמרו. מנה | א₁ספצ₁קש לית'. 63-64 מנה... לך | א₂ אני אתן לך מנה, א₄בגהו₂ילר אני נותן לך מנה. 64 משכון | ל המשכון. על אותו מנה | א₂ עליו. אין | ר אינו. בו | א₂ בדבריו, צ₁ בכך, והוגה בין השיטין, ר לית'. בו | א₂ לית'. 65 ולהוציא | א₁א₃א₄בגהלספצ₁רש להוציא. מידו המשכון | דא₁א₂א₃א₄בגהו₂ילסצ₁קרש המשכון מידו, פ המשכון על ידו. 65-67 מן... המשכון | א₂ ולכך צריך להזהר בסימנין שאם אמ' זה לזה אם לא אקיים לך אתן לך מנה והניח לו עליו משכון אין בדבריו כלום אלא צריך לומר אני מקנה לך על דבר זה מנה אם איני מקיים התנאי ואחר כך יתן לו משכון ויחול השעבוד. 65 רבי יהודה בר יצחק | ו₂ רבי יהודה מפאריש, י רבינו יהודה מפריש, פ רבי יצחק בר יהודה, ר רבי יהודה בר

לתוספת שבא₂, עיקרי הדברים מובאים בתוס' (ח ע"ב), ד"ה מנה, וביחוד מה שכתב רבי חיים בשם ר"ת. אולם הדברים הראשונים בתוספת אינם שם כלשון א₂ג, אבל עיין בפסקי התוספות, סי' י"ג. ועי' להלן, בהע' לשו' 77.

63 מ מ ש — משמ' שאם הקנה לה המשכון ממש, אעפ"י שלא אמר התקדשי לי במשכון זה, הו' קידושין, ועי' רש"י, ד"ה מנה. אבל התוס' בד"ה מנה מצריכים שיאמר התקדשי. ולדעת הראב"ד אם המשכון נקנה לשעבוד המנה, אפילו אם קדשה במנה מקודשת (וזה פירוש סוף דבריו "והתקדשי לי בו", כלומר במנה), עי' בריטב"א ובר"ן להרי"ף. וראשית דברי הראב"ד, "שהרי לא נתחייב לה בו, דמילי בעלמא ניגהו וכו'", פרושם, הואיל והוא לא לזה ממנה, א"כ המשכון שנותן לה אינו נקנה לה מדר' יצחק, וע"כ אינו נותן לה כלום. אבל אם נקנה לה המשכון לשעבוד המנה הרי נתן לה משהו ומתקדשת אפי' כשמתקדשת במנה. וכן מוכח מפר"ח (אוצה"ג, עמ' 10). אבל דעת הרמב"ן היא כדעת התוס', וכמו שפרשו הרשב"א והריטב"א, ואינה מתקדשת אלא עד שיקדשה במשכון. והמאירי מחלק בין אם נתן לה משכון ממש, שאז היא מתקדשת אפי' אם קדשה במנה, לבין אם שעבד לה את המשכון (ושלא כדעת ר"א סופר, עי' מאירי, עמ' 54 והע' 4). וכן נר' דעת הרמב"ם הנזכרת בהע' שם. ד ב ר י מ — עי' בתוס' הנ"ל, וכן פי' הראב"ד (מובא בריטב"א לסוגיין), ע"ש. ודלא כיש מפרשים משמ' מדברי המאירי (עמ' 54), ע"ש.

לתת לחבירו משכון על דבר מתנה או שידוכין, מקנה קודם בקניין גמור המנה והשיעבוד, ואח"כ יתן המשכון, ואז יחול השיעבוד על המשכון. וי"מ דלא אמ' מנה אין כאן [משכון אין כאן] כ"א גבי קניין דאשה, לפי שאין קניין

יצחק. אדם | ל לית'. רוצה | ב |רוצה|, ש לית', ונוסף בין השיטין. 66 לתת | א | ליתן. לתת לחבירו | צ לחבירו לתת. לחבירו | ל לית'. על דבר מתנה | א₃ פ על ידי מתנה, א₄ בג על דבר המתנה. מתנה | י המתנה. מקנה | ד א₁ א₃ א₄ בגוה₂ ילספצצ₁ קר יקנה, ש [המנה]. קודם | א₄ אדם, והוגה כלפנינו בין השיטין, ב לית', ונוסף על הגליון. בקניין | ג קניין, ר בקניין. 67 המנה | ש לית'. והשיעבוד | א₁ והמשכון. יתן | ד א₁ א₃ א₄ בגוה₂ ילספצצ₁ קרש | לו | ב |לו יתן לו|. המשכון | א₃ משכון, ר לית'. ואז | ג לית', ו [חל עליון]. יחול | ג ויחול, ל ימחול. וי"מ | ש לית'. 68 אמ' | לס אם, והוגה בס בין השיטין "אמרינ'", פ דאם, צ₁ א |אם|. [משכון אין כאן] | ו |ש לית'. כאן | א₃ לית'. כ"א | ד אלא דוקא, ל לית'. כ"א גבי | י אלא על. גבי קניין דאשה | א₂ בקידושי אשה וקנין עבדים. קניין | ש הקניין, וסימן מחיקה על ה"ה". דאשה | א₄ [וקניין דעבד]. ב

64 מ ש כ ו ן — וכן פסק בטור ח"מ, סי' ס'.

65 ה ד י ן — הב"ח לטור הנ"ל הביא מן המרדכי פ"ק דקידושין, שלאותם שאין מחלקים בין קידושין למתנה, לא קנה, ואפי' מי שפרע נמי ליכא. וזה אינו במרדכי שלפנינו, אלא בהגהות מרדכי, סי' תפ"ד, מתשובת הרי"ף, ואותה תשובה מובאת גם בתשובות מיימוניות לספר משפטים, סי' ס"ז, ע"ש. י צ ח ק — מכאן עד סוף שו' 82 מובא באו"ז, פסקי ב"מ, סי' רמ"ט, ר"ג, בהבדלי לשון, ע"ש. ועי' גם בטור ח"מ, סי' ר"ז, וב"י שם, סקב"ב, ועי' להלן בהע' ד"ה וי"מ.

66 מ ק נ ה — גירסת כ"י, יקנה, עדיפה.

67 ה מ נ ה — בהגהות הב"ח הגיה "המתנה" (עי' גירסת י), וכן משמ' גם מלשון האו"ז, שמביא עניני מתנה ושידוכין בשתי בבות, ובלשון רבינו "מנה" מוסב על מתנה ו"שעבוד" על שידוכין, שהרי אינו נותן אלא מתחייב. ועי' טור ח"מ, סי' ס'. ו י מ — מובא גם בפסקי הרא"ש (סי' י) ובתוספותיו, ע"ש. וכן הביאו הב"י בח"מ הנ"ל בשם הרא"ש והמרדכי. אולם הב"י העתיקו מדברי הרא"ש, ולא מדברי רבינו. ולשון רבינו קרוב ללשון האו"ז הנ"ל, ע"ש.

68 כ א ן — "משכון אין כאן", בגירסת כ"י, ונשמט לפנינו ע"י הדומות. ד א י ש — וה"ה עבדים, וכמו שהזכירו באו"ז וברא"ש בפירוש (ועי' גירסת א₂). וכן גם קרקעות, וכמו שהזכיר הרא"ש, שכל אלו אינם נקנים במשיכה. ק נ י ן — נר' שצ"ל קניין (=קניינה), כלומר, שאינה נקנית אלא בכסף ולא במשיכה.